

Kvinnor i folkbildning och arbetarrörelse

Borgerliga kvinnor upplevde i flera avseenden en backlash under 1900-talets första decennium. Mycket i politiken kom att handla om männen inom arbetarklassen. Allmän och lika rösträtt för män infördes 1909. Kvinnor fick stå tillbaka och inte förrän 1921 kunde de i detta avseende utöva ett fullt medborgarskap. Under tiden närmast efter sekelskiftet lades grunden för partipolitik i den form som kom att gälla under hela 1900-talet. Kvinnor hamnade då utanför. Även samhällets institutioner gavs en ny inriktning där liberala, kulturradikala män drev fram förändringar. Det gällde inte minst folkbildningen. Den var medlet då de nya medborgarna, männen, skulle formas till jämlikar. Men efter vilken modell skulle kvinnor formas? Vilken bildning skulle föras ut till kvinnor? Bland kvinnorna själva fanns vid ingången av 1900-talet, som framkommit, flera bud på vilket kvinnoideal som var det rätta. Tio år senare syns nya ideologiska strömningar. Styrkeförhållandena mellan kvinnor som företrädde olika människo- och kvinnoideal påverkades av vilka allierade de valde och vilka koalitioner de ingick. Jag söker besvara frågorna: Hur manövrerade de och hur debatterade de för att vinna tolkningsföreträde för sina synsätt? Framställningen får ses som ett försök till en historieskrivning som öppnar nya perspektiv. Jag utgår från innehållet i två tidskrifter. För litteraturförmedlingen inom folkbildningen spelade *Folkbiblioteksbladet*, som utgavs mellan 1903 och 1911, en viktig roll. Där förekommer några kvinnliga skribenter som jag följer. Jag diskuterar

därefter kvinnornas ställning inom Folkbildningsförbundet och dess engagemang mot smutslitteraturen. Inom arbetarrörelsen utgavs från 1904 *Morgonbris* av Kvinnornas fackförbund. Den kvinno- och litteratsyn som präglar *Morgonbris* de första åren presenteras liksom några som engagerade sig för arbetarkvinnornas läsning. Avslutningsvis diskuterar jag den kvinno- och litteratsyn som jag funnit samt de strategier centrala kvinnliga aktörer inom folkbildning och arbetarrörelse under 1910-talet använde då de gjorde sina röster hörda.

BILDNING FÖR JÄMLIKAR

Folkbildning uppfattas som något knutet till de olika folkrörelsernas genombrott: frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen. Kvinnorörelsen har inte i historieskrivningen om rörelserna under 1800-talet räknats till folkrörelserna. Varför inte? Med undantag för Ellen Key har kvinnor som engagerade sig i folkbildningen knappast satt spår i dess skrivna historia. Men Ellen Key var långt ifrån ensam med tankar om hur det framtida samhället borde se ut. Det framgår av de hårda debatter under 1890-talet som jag skildrat. Kultur, litteratur och folkbildning blir, utifrån perspektiv som lägger tyngdpunkten på individens ansvar, vilja och frihet, centrala medel för förändring. Kampen handlar liksom tidigare om vilka ideal som skall spridas.

Bernt Gustavsson har gjort en inflytelserik undersökning av olika bildningsideal inom arbetarrörelsen. Han gör en idéhistorisk beskrivning av begreppen bildning och folkbildning.¹⁹⁷ Han visar att en spänning mellan elitism och jämlikhet är tydlig i tankarna kring bildning och folkbildning under hela dess historia. Inom 1700-talets upplysning liksom inom humanismen var utgångspunkten ett förakt för den obildade massan. En högre värdering av det arbetande folket finns hos Rousseau och pedagoger som Pestalozzi. Gustavsson talar om detta som en jämlikhets-tradition och Rousseau som en av de första som ansåg att bildning och politiska rättigheter borde gälla hela folket. Rousseau förordade som

känt olika utbildning för pojkar och flickor. Han ansåg könen olika och att de kompletterade varandra. Efter romantiken kom denna så kallade komplementaritetssyn att prägla borglighetens organisation av relationen mellan könen. De olika egenskaper som tillskrevs män och kvinnor blev polariserade. Den tidiga kvinnorörelsen var en kraft för att vidga den snäva sfär kvinnor tilldelas.

Kvinnor räknades inte som medborgare i någon av de starkt patriarkala folkbildningsinitiativen under första delen av 1800-talet. Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande bildades 1834 och tidskriften *Läsning för folket* fyllde en viktig funktion i sockenbiblioteken vid denna tid. Liksom i fråga om Svenska Nykterhetssällskapet, som bildades 1837, var det män ur de högre klasserna som stod bakom och sammanslutningarna leddes ofta av präster. Begrepp som folkuppfostran och folkupplysning täcker vad det otvetydigt handlade om. Mot mitten av seklet hade liberala krafter vuxit sig starkare och när Stockholms bildningscirkel startade skedde det på initiativ av två gesäller och en fattigläkare och då skymtade en annan bildningsväg, som Gösta Vestlund skriver i sin översikt över folkbildningen. Den första folkrörelse han beskriver är den nyevangeliska väckelsen inom kyrkan. Efter framväxten av grupper runt om i landet under 1830- och 40-talen bildades Evangeliska Fosterlands-stiftelsen 1856. Svenska Missionsförbundet bildades 1878 och därefter tillkom efter hand olika missionsrörelser. Egna boksamlingar utgjorde en viktig del i samtliga folkrörelser och även i de liberala arbetarföreningarna.¹⁹⁸

Liberala krafter låg bakom ett nytt engagemang i studentkretsar kring sekelskiftet 1900. År 1882 bildades Verdandi i Uppsala. Föreningen ordnade debatter och föredrag samt utgav en skriftserie i blandade ämnen som blev ett basbestånd i många små bibliotek. I Uppsala drev Verdandi ett eget bibliotek som även erbjöd vandringsbibliotek till intresserade ute i landet. Den konservativa studentföreningen Heimdal inledde 1891 en liknande verksamhet. Studenter och arbetare var en förening som efter starten i Uppsala 1886 spred sig till Stockholm och Göteborg. I Lund fanns från 1897 föreningar med snarlik verksamhet.¹⁹⁹

Efter folkbildningsmöten, där engagerade från hela landet möttes, bil-

dades 1903 ett samarbetsorgan, Folkbildningsförbundet. Därifrån togs initiativ till samordning strax efter år 1900, vilket lade grunden för de insatser som staten något senare kom att göra. På kulturområdet har värderingarna som då etablerades levt kvar under hela 1900-talet. Det har även gällt den hierarkiska patriarkala strukturen i organisationer inom bildningsområdet.

Studenter och arbetare

I programmet för föreningen Studenter och arbetare i Uppsala 1894 står det:

”Studenter och arbetare” anse, att ett ur aktning och förtroende framsprunget broderligt samarbete är den enda grund, på hvilken framtiden kan byggas, och att hvarje samhällets band på den enskildes frihet, som ej med nödvändighet framgår ur ett dylikt samarbete, är onaturligt. De äro fast öfvertygade om det förädlande i olika samhällsklassers inflytande på hvarandra, då de broderligt mötas. På grund därav vilja de öppet och ärligt arbeta för klassfördomarnas häfvande och klasskillnadernas utjämning samt i deras ställe söka sätta ett sant och fullt broderskap.²⁰⁰

Kvinnor ägde från början inte inträdesrätt i föreningen. Intresset koncentrerades på manliga arbetare – det är explicit dem man talar om. Att det är självklart vem som skapar och vem som tacksamt bör ta emot framgår av det citat av Léon Gambetta som inleder den historik som utgavs 1894: ”Det som kännetecknar den sanna demokratien, är ej att erkänna jämlikar; det är att skapa sådana.”²⁰¹

Edvard Laurent tog 1896 upp ämnet ”Kvinnan och den sociala frågan” i föreningen. Han fastslår att kvinnans rätt är erkänd inom nästan alla arbetsområden och likaså hennes frihet till utveckling. Men det finns

enligt Laurent en ny utvecklingsmöjlighet: kvinnofrågan kan uppgå i den sociala frågan. ”Och det är detta som tagit sig uttryck i fröken Keys uppträdande; det är en ny kvinnorörelse med ett nytt mål, som i och med betonandet af moderlighetens kraf att bli tillgodosedt vill tränga sig igenom.”²⁰² Laurent uttalar sig för naturenliga arbetsområden för kvinnor och anser att de som inte kan gifta sig kan arbeta för den sociala frågans lösning.

Från 1898 kunde kvinnor bli medlemmar i Studenter och arbetare i Uppsala. Den första blev fru Lilly Laurent. Redan dessförinnan hade kvinnor varit inbjudna att hålla föredrag. Anna Sandström talade 1896 ”Om kvinnans uppgift och ställning i samhället” och vid det tillfället kom hela 200 personer. Agda Montelius utgick från frågan ”Hvad fattigvårdsarbetet afse, och hvilken del bör den enskilde taga deri?” och Emilia Broomé behandlade ”Kvinnan och fredssaken”.

Alma Cleve var 1898 inbjuden till föreningens avdelning i Stockholm för att medverka i en diskussion om popularisering av konsten. Vid själva mötet fick hon inte utrymme att lägga fram sina idéer. De bägge inledarna, en man och en kvinna, den senare troligtvis Ellen Key, lade beslag på tiden och diskussionen tog en annan riktning än den Cleve förberett sig för. Den manlige inledaren talade huvudsakligen om vikten av att skolungdomen närmades konsten och den kvinnliga betonade vikten av en ”konstnärlig dekorerings och möblering” i hemmen. Alma Cleve publicerade sina synpunkter i en broschyr, där hon riktar kritik mot att de båda inledarna ”togo själfva konsten såsom ett gifvet faktum” och reagerade mot att det fanns en tendens till ”ett alltför ifrigt betonande af den rådande smaklösheten i hemmen”. Det senare hade några arbetare invänt mot. De hade även ställt frågan vad som verkligen menades med konst och vad som var ”skönt”. Det var frågor Cleve själv tänkt ta upp och hon behandlar dem i sin skrift. Hon tar där avstånd från att bedöma konst enbart utifrån subjektiva utgångspunkter. Hon anger som sin egen syn:

Jag tror själf på att: ”det absolut nya, som geniet skapar, är det urgamla som slumrar hos hvarje människa”. [...] ”Det hör till

det skönas väsen” framhåller estetiken, ”att det vill skådas och njutas af så många som möjligt”.²⁰³

Cleve protesterar mot konst som enbart vänder sig till ”ett allt inskränk-tare antal ’schöngesteister’”, som i samtiden tagit ”monopol” på att bedöma vilka verk som skall räknas till kanon. Cleve lutar sig här, liksom i de skrifter som tidigare behandlats, mot Vischer och Tolstoj. Den stora konsten kan alla förstå och det är därför den är stor. Den popularisering som behövs är att verken är tillräckligt billiga för att kunna spridas till alla.

Verksamheten inom Studenter och arbetare, där främst akademiska män verkade för att göra arbetarklassens män till sina jämlikar, lade ideologiskt grunden till det folkbildningsarbete som skulle växa sig allt starkare. Inom den biblioteksverksamhet som samtidigt etablerades i de större städerna stod kvinnor för mycket av det praktiska arbetet, till exempel i läsestugorna i Stockholm. År 1900 bildades ett samarbets-organ, Föreningen för folkbibliotek och läsestugor. Tjugo ledamöter fanns i styrelsen. Bland dem inte mindre än åtta kvinnor: veteranen ”Eva Fryxell, Anna Lindhagen, fröknarna H. Björklund, A. Almqvist och Björnstierna, professorskan Gylden, fruarna N. Frölander och L. Lindgren”. Männen tog alla viktiga poster i styrelsen. Kvinnorna en-gagerade sig i praktiskt arbete. Ett exempel finns då fru Frölander och Anna Lindhagen särskilt tackas för sina insatser. I samband med att nya läsestugor öppnats i Maria församling och på Döbelnsgatan stod de för bland annat inredning och bokuppsättning.²⁰⁴ Thérèse Gylden, som varit med ända sedan den första läsestugan på Kungsholmen upp-rättades, talar många gånger i styrelsen för bättre villkor för de kvin-nor som var anställda som föreståndare. Men varken kvinnorna, som gjorde stora praktiska insatser, eller Alma Cleve, som ville diskutera hur den kultur skulle bedömas som skulle föras ut till folket, har fått plats i folkbildningens historia.

En orsak till att kvinnorna försvunnit kan vara att de föll bort då lokala

initiativ samordnades. När Folkbildningsförbundet bildas 1903 blir det svårt att hitta kvinnor i beslutsstrukturerna. En folkbildningshierarki etablerades snabbt. Kvinnorna inom kvinnorörelsen räknades inte till kärnan inom folkbildningen eftersom männen i arbetarklassen utgjorde den prioriterade målgruppen. Men kvinnor var engagerade för böcker och läsning till folket. Det har lämnat spår i den tidskrift, *Folkbiblioteksbladet*, som vände sig till alla som ville verka för en spridning av god litteratur.

FOLKBIBLIOTEKSBLADET

Folkbiblioteksbladet, utgavs av Folkbildningsförbundet mellan 1903–1915 och utkom en gång i kvartalet. Där avspeglas förbundets litteratursyn. I tidskriften bevakades både utvecklingen i landet och utomlands. Bladet ville vara ett organ för hela den svenska folkbiblioteksrörelsen. Där publicerades kommenterade litteratururval inom aktuella ämnesområden, författarporträtt, översikter över nyutkommen skönlitteratur, men även artiklar av biblioteksteknisk art. Bredden är stor och artiklarna är skrivna med både sakkunskap och engagemang. Axel Hirsch var redaktör och tog således ledningen inom litteraturområdet. Under de första åren fick påfallande många kvinnor utrymme i spalterna. *Folkbiblioteksbladet* ersattes 1916 av *Biblioteksbladet*. Den nya tidskriften blev organ för sammanslutningen Sveriges Allmänna Biblioteksörening, där även universitetsbiblioteken ingick. Akademiskt meriterade män kom att dominera den nya organisationen, men innan dess öppnade alltså folkbildningen en nisch inom litteraturområdet för aktörer som Anna Lindhagen, Gurli Linder och Gerda Meyerson. Jag skall nu kort presentera några skribenter som medverkade i *Folkbiblioteksbladet* och därigenom i spridandet av litteratur till folket. Först kortfattat Axel Hirsch och sedan Anna Lindhagen, som genom att hon även engagerade sig i arbetarrörelsen fick en viktig position. Några andra kvinnor presenteras därefter. Sedan följer en genomgång av olika typer av litteraturpresentationer och recensioner

samt en diskussion av kvinno- och litteratursynen och den plats kvinnor kunde inta under Folkbildningsförbundets första år.

Axel Hirsch

Bland de män som vid denna tid agerade på den politiska arenan var en partitillhörighet inte en självklar utgångspunkt. Partiväsendet var, som Per Wästberg beskriver det i sin bok om Axel Hirsch, svagt och suddigt. Många män som arbetade för folkbildning och sociala reformer i början av 1900-talet hade en gedigen borgerlig bakgrund och akademiska studier i bagaget. Den kulturradikalism män som Carl Lindhagen, Karl Staaff, Hjalmar Branting, G.H. von Koch och Axel Hirsch delade, var snarare en livshållning än ett politiskt ställningstagande.²⁰⁵ Mot en socialdemokratisk politik, som betonade kollektivets roll, ställde de, anser Wästberg, ett individualistiskt synsätt.²⁰⁶ "Fattigvårdsfolket", de filantroper som organiserade det frivilliga socialarbetet i början av 1900-talet, beskriver Wästberg som ett tankekollektiv. Man vände sig mot en kravlös fattigvård. Istället förordade man hjälp till självhjälp, bistånd och fostran, och förväntade sig skötsamhet och arbetsvilja.²⁰⁷

Liksom om fattigvårdsfolket skulle man kunna tala om något av ett "kulturvårdsfolk". Inom den gruppen är Axel Hirsch en förgrundsfigur. Han var son till en förmögen judisk affärsman och engagerades under sina år i Uppsala i Verdandis verksamhet. Han skänkte sina första medel som filantrop för att upprätta vandringsbibliotek inom Verdandi.²⁰⁸ Hirsch har själv beskrivit hur han 1903 kom till ett litet överfullt rum i ett hus på Sturegatan i Stockholm. Där rymdes redaktionen för tre tidskrifter; *Social Tidskrift*, *Folkbiblioteksbladet* och *Kooperatören*, samt även Föreläsningbyrån, Bokförmedlingsbyrån och Läsestugorna i Stockholm.²⁰⁹ Hirsch träffade här von Koch och tog över ansvaret för det då nystartade *Folkbiblioteksbladet* som han även bekostade.

Anna Lindhagen

Anna Lindhagen (1870–1941) var dotter till justitierådet Albert Lindhagen, som har kallats ”Stockholms okrönte konung”. I stadsfullmäktige drev han stadsplanefrågor på ett sådant sätt att han jämfördes med Paris arkitekt Haussman och ansågs vara grundläggaren av det nya Stockholm. Han var även riksdagsman. Modern, Anna Schönmeyr, kom från domarsätet Angsta i Ångermanland. Hon avled 1880 och fadern gifte om sig med hennes syster Elin som blev en styvmor den unga Anna kom nära och älskade och respekterade. Anna hade två bröder: Carl och Albert som var tio respektive fem år äldre. Båda gick i faderns fotspår och läste efter studentexamen juridik i Uppsala och gjorde därefter karriär. Carl engagerade sig tidigt politiskt. Han var med i Verdandi och invaldes tillsammans med Karl Staaff och Hjalmar Branting i riksdagens andra kammare då det blåste vänstervindar på 1890-talet. Anna Lindhagens utbildning och yrkesbana skilde sig helt från brödernas. Hon genomgick normalskolan för flickor och utexaminerades 1890 som rödakorsyster. Därefter yrkesarbetade hon, först som kontorist och därefter som inspektör vid fattigvårdsnämnden och barnavårdsnämnden. Hon förblev ogift och var verksam både parti- och kvinnopolitiskt. Brodern Carls och systemen Annas liv är exempel på hur olika möjligheterna var för personer med samma bakgrund men av olika kön.

Anna Lindhagen intar på flera sätt en särställning bland de kvinnliga medarbetarna i *Folkbiblioteksbladet*. Hon var en trogen anhängare av Ellen Key och hon deltog, förutom i folkbildningsarbetet, aktivt inom olika vänsterinitiativ. Hon anslöt sig så småningom till det socialdemokratiska partiet. Gentemot de ledande inom folkbildningen uppträdde hon i några fall som opponent och kritiker. Det gör att hon får en utförligare presentation än de andra skribenterna i *Folkbiblioteksbladet*.

Både Anna och brodern Carl Lindhagen gick 1909 in i det socialdemokratiska partiet. Hon fick då politiska uppdrag i Stockholm och satt bland annat i stadsfullmäktige 1911–23. Att hon inte omvaldes 1923 upplevdes av många som en petning. Hon behöll dock poster i stadsplanenämnden och skönhetsrådet. Hon engagerade sig förutom detta i en lång rad ideella föreningar. Hon tog initiativ till och ledde föreningen för koloniträdgårdar 1906–29, var ordförande i Rädda Barnen 1922–27, innehade olika poster i Stockholmsföreningen för kvinnans politiska rösträtt och Sveriges Kvinnliga Fredsförening. Dessutom engagerade hon sig för stöd till flyktingar, gjorde resor i krigsdrabbade länder, samt var delegat vid internationella kongresser för fred och social rättvisa. Anna Lindhagen var ofta den enda kvinnan i politiska sammanhang, men även i frivilligt arbete, till exempel i Kommittén för studiehjälp till ryska emigranter där hon var sekreterare.

Listan över Anna Lindhagens engagemang är längre än så här men omfattar endast en bråkdel av vad brodern Carl för sin del redovisar i självbiografin *Memoarer* som omfattar över tusen sidor. Där finns även noga förtecknat de närmare tusen motioner han gjorde i riksdagen där han dessutom yttrade sig 3 584 gånger. Carl valdes som liberal vänsterman till borgmästare i Stockholm 1903 och den befattningen behöll han till 1930. Inom det socialdemokratiska partiet var han en av dem som bildade en vänsterförening och 1917 Sveriges socialdemokratiska vänsterparti. Men utvecklingen där tilltalade inte Lindhagen som inte var kommunist utan humanist.

1923 återgick Lindhagen till det socialdemokratiska partiet och fortsatte där att driva sina hjärtefrågor om utsugningen av Norrland, om ägandet av jorden, om samernas rättigheter och fredsfrågor. Som borg-

mästare blev han något av folktribun, en folkets advokat. Mängder med enskilda vände sig till honom i sina angelägenheter och sådana vädjanden ledde ofta till motioner. Han hade en enorm korrespondens och ett brett kontaktnät.

Carl Lindhagen hade framgång under det som han själv betecknat som ”sekelskiftets individuella parlamentarism”. Åren mellan 1911 och 1936 beskriver han som en tid då han gick mot strömmen av ”kollektiv partipolitik”.²¹⁰ För Carl Lindhagen var humanismen, som han formulerade det, en religion. Ett gemensamt samvete inom människan var för honom ”Guden inom oss”.

Av systemen får man i Carl Lindhagens memoarer endast några glimtar. Även hans båda vackra fruar figurerar i marginalerna. Ingen, skriver han, var lik honom vad gällde ”uppfostran eller åskådningssätt”.

Båda ha ivrat för hemkultur med ordning, trevnad och konstnärlig utsmyckning, så långt tillgångarna medgävo. Först och sist voro båda till sina naturer rörande renhjärtade, ibland kanske för mycket för min i viss mån mera vidhjärtade natur.

Min andra maka står sida vid sida med mig i arbetet. Utom en suverän organisation av familjen och hemmet i allt, är hon försynen och handen över ofantliga bråten av papper, samlingar och böcker samt sitter dessemellan vid skrivmaskinen med råd och dåd, sovrande med sitt utsökta språksinne. Hon är döpt av mig till ”Myran”.²¹¹

I avslutningen av sitt memoarverk utnämner han sin 20 år yngre hustru Jenny till ”kanslichef” i samband med utgivningen av sina memoarer. Hon, Myran, har ”organiserat det ofantliga material, som varit oundgängligt”.

Carl Lindhagen var politiskt en viktig förkämpe för kvinnans rättigheter. Hans första uppdrag var i styrelsen för Föreningen för gift kvinnas äganderätt. Han var medlem i Fredrika-Bremer-förbundets styrelse 1895–1903 och väckte flera motioner i riksdagen där han

agerade för lika rösträtt för kvinnor och män och mot säråtgärder för ogifta kvinnor.²¹²

Anna Lindhagen älskade sin bror varmt, vilket går att läsa, mest mellan raderna, i hennes bevarade brev och anteckningar. Men hon var besviken över att han inte var mer av framtidsman. I ett brev till Key där Anna Lindhagen reagerar på *Lifslinjer*, som hon ”älskar” skriver hon: ”De bildade, äro de aldrig så radikala, kommer aldrig att tolerera den stora Eros. De dyrkar den lille Eros”. Hon anser att brodern Carl dyrkar den allra minsta Eros och att han i sina privata förhållanden förlorat alla ideal. I politiken har han däremot kvar dem. Han å sin sida, anser att hon är ”sentimental, rik på fraser och oförständig”, som hon citerar honom i brevet till Key.²¹³ När brodern senare gifter sig för andra gången skriver Anna Lindhagen till Key ”att deras själar känner ej hvarandra”, den nya svägerskan är snäll, anser Anna, men hon tror inte att hon kan göra det allmänna någon nytta.²¹⁴ Men hon gjorde, som framgått, Carl, och även historieskrivningen om hans insats, stor nytta.

De politiska frågor som brodern drev, till exempel Norrlandsfrågan, engagerade även Anna Lindhagen. Hennes insats som pionjär för koloniträdgårdsrörelsen, där en liten lott skulle ge alla möjlighet att odla både grönsaker och skönhetsinne, kan ses som en kvinnlig nisch inom jordfrågan.

Trogen Ellen Key och Tolfterna

Anna Lindhagens självkänsla och självförtroende var himmelsvitt skilt från broderns ego som knappt verkar ha känt några gränser. I breven till Key, särskilt när denna är utomlands, rapporterar hon hur hennes arbete fortskrider i enlighet med Keys riktlinjer. När hon börjat organisera tjänsteflickor beklagar hon först att det går trögt och att det är svårt att som Key önskar gå i bräschen men hon berättar samtidigt att hon tränat bort en del av sin osäkerhet:

Jag börjar snart att ha öfvervunnit min rädsla, och på tjänarin-
nemötet sist gick jag igenom elddopet, då jag ledde, alldeles en-

sam, ett helt möte i A-salen från början till slut.²¹⁵

Anna Lindhagens engagemang för Ellen Key och hennes verk fortsatte även efter Keys död. Lindhagen skrev 1932 största delen av historiken över ”Tolfternas samkväm”.²¹⁶ Det har hjälpt till att bevara minnet av Tolfterna, som ibland i senare framställningar fått ett drag av att vara ett helt unikt initiativ. Det var det långt ifrån. Runt om i landet och i hägnet av organisationer fanns grupper där kvinnor engagerade sig för kvinnor, ett exempel som redan skymtat här är KFUK.

Idén till Tolfternas träffar, som började i Stockholm 1892, var från början Amalia Fahlstedts, men det var Ellen Key som hårt styrde riktlinjerna även om hon var noga med att betona friheten och att det inte var fråga om en organisation. Syftet var att kvinnor över klassgränserna skulle bli vänner och samlas till bildande aktiviteter eller ”andliga njutningar”. Det uttrycket använder Anna Lindhagen när hon inleder minnesskriften med att citera de ord en arbeterska skall ha fällt till Ellen Key: ”det är icke er bättre mat och era finare kläder, vi mest avundas er, utan det är alla de andliga njutningar, som stå er så mycket lättare till buds än oss”. Man samlades kring ”frisinnade idéer och kravet på själsfördjupning”. Uppläsningar av litteratur förkom nästan alltid och enligt Key var tanken ”att vid val av läsning borde iakttagas, att man söker förena det *enkla* med det litterärt *betydande*, det *rörande* med det *roande*”. Föredrag förekom också liksom firande av sådant som skapades som nationella riter, Lucia, folklekar med mera.²¹⁷

Hösten 1898 läste Ellen Key upp en uppsats om Ibsen. Det bör ha varit någon av de två som behandlas tidigare och Tolfterna blev troligtvis väl insatta i striden inom kvinnorörelsen. När Kata Dalström året därpå höll ett föredrag om Strindberg med anledning av hans 50-årsdag hade en ung bokentusiast och Keyanhängare, Maria Larsen ordnat så att intresserade kunde låna böcker av Strindberg efter föredraget.²¹⁸ Maria Larsen, som kommer att figurera senare i min framställning blev, på rekommendation av Ellen Key, anställd vid Dicksonska folkbiblioteket i Göteborg.²¹⁹ När Ellen Key efter sekelskiftet befann sig på resor sände hon brev till Tolfterna. De upplästes och behandlades, åtminstone om

man går efter Anna Lindhagens framställning, närmast som gudsord.

De minnen, *Vad vi tänkte*, som Anna Lindhagen skrev i slutet av sitt liv och som utgavs postumt skiljer sig från broderns *Memoarer* på många sätt. Det gäller både omfång, innehåll och framställningssätt. Mest påtagligt är att hon eftersträvar att hålla privatliv och känslor utanför. Anna Lindhagen använder inte jagform utan uttrycker sig genom omskrivningar. Ett illustrativt exempel är hur hon beskriver sin insats för det hon benämner ”den förnämsta politiska frågan i seklets början”. Ett möte våren 1902, som var ett led i bildandet av Föreningen för kvinnans politiska rösträtt, beskrivs på följande sätt:

Författaren [Anna Lindhagen själv avses alltså här] höll inledningsföredraget på det första mötet, dr Lilly Pajkull var ordförande. Ett minne över vilket man rätt naturligt är stolt. Salen var överfylld och på första bänken sutto Hjalmar Branting, Ann Margret Holmgren och representanter för Fredrika-Bremer-Förbundet. Det gällde att icke komma med några överord och på samma gång låta entusiasmen komma tillsynes.²²⁰

Lindhagens avsikt med att skriva ner sina minnen var att ge en bild av de tankar som varit viktiga för henne och andra i de sammanhang där hon ingått. När hon skall skildra sina uppväxtår sker det närmast i form av en litteraturoversikt.

Mötet med världen och viktiga händelser i tiden förmedlas i Lindhagens *Vad vi tänkte* genom upplevelser av litteratur som *Fänrik Ståls sägner* och *Onkel Toms stuga*. Särskilt betonar hon hur H.C. Andersens berättelser var en ”utbildning av en alldeles säregen art” som uppmanade till socialt och socialistiskt engagemang.²²¹ Överhuvudtaget är det den nordiska litteraturen hon utförligast refererar till och då särskilt till de stora norrmännen, Ibsen, Bjørnson, Kielland och Lie. Även J.P. Jacobsens *Niels Lyhne*, som var något av en generationsroman, nämns och Lindhagen citerar en lyrisk naturbeskrivning. Då Gerhart Hauptmanns drama *Vävarna* spelades i Stockholm i slutet av 1890-talet väcktes en

stark indignation hos henne över hur arbetsgivarna i dramat med hjälp av polis grep in mot de utsugna arbetarna. Hoppet om en förändring för Finlands del anges som en orsak till intresset för Ryssland och hon nämner hur Tolstojs böcker och sociala skrifter formligen slukades.

Förutom i *Vad vi tänkte* finns spridda vittnesbörd om Anna Lindhagens engagemang för poesi och litteratur i Folkbildningsförbundets protokoll och redogörelser. Där återfinns hon i början av seklet som en flitigt anlita talare. I Folkbildningsförbundets regi drevs en föreläsningssbyrå. Intresserade föreningar kunde välja ämnen och föreläsare ur en förteckning som förnyades kontinuerligt. Anna Lindhagens mest efterfrågade ämne var ”Svensk natur” som hon talade om på elva platser under 1908. Andra ämnen var inte lika populära. Två gånger talade hon om Ellen Key och bildningen. För föredraget ”Om ogifta mödrar och deras barn – deras skyddande och vård” hittade hon endast publik i Dam-sällskapet Bris i Göteborg. Ett annat föredrag var ”Värdet av naturen och skönheten”. Året därpå tillkom ämnet ”Krapotkin” och 1911 ”Om byggnadsstil i våra dagar”. Anna Lindhagen ordnade även en ”Studiekurs över Stockholm”. Att delta vid åtta föreläsningar kostade fyra kronor. Anna Lindhagen svarade själv för ”Stockholm i litteraturen”, ”Byggnadsstilar” och ”Stockholms lägen”.²²² Intresset för stadens arkitektur och skönhet behöll Anna Lindhagen hela livet och hon satt i stadsplanenämnden och skönhetsrådet fram till sin död. På så sätt gick hon, liksom många andra kvinnor i min framställning, i sin fars fotspår. I hennes minnen ägnas Stockholms stadsplaner det avslutande kapitlet.

Gerda Meyerson

Gerda Meyerson var en av de kvinnor som medverkade i *Folkbiblioteksbladet* under dess första år. Hon var kusin med Axel Hirsch och kom även hon från en välbärgad judisk köpmannafamilj. Hon hade både litterära och sociala intressen. Meyerson engagerade sig särskilt i de kvinnliga industriarbetarnas situation och hon studerade och kartlade deras arbets-

förhållanden. Meyerson grundade Föreningen Hem för arbeterskor, som 1898–1923 erbjöd enkla bostäder till låg kostnad. Gerda Meyerson startade, tillsammans med Gertrud Klintberg, verksam inom Föreningen för Vägörenhetens Ordnande, en diskussionsklubb som blev utgångspunkten för Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) 1903. Ett år senare hade sexton föreningar anslutit sig och under dess mest inflytelserika tid ingick cirka sjuttio föreningar.

Hemmen för arbeterskor, som fanns på flera ställen, var viktiga platser dit även kvinnor som inte var bland de boende var välkomna till föredrag och samkväm. Genom ett smörgåsbord av bildningsinsatser och hjälp till självhjälp skulle unga kvinnor som levde ensamma i staden få vägledning för ett bättre liv. Möten mellan kvinnor ur olika klasser skapade en intimitet som var en förutsättning för att etablera förtroende. Arbetarkvinnornas läsning låg Gerda Meyerson varmt om hjärtat och förutom små boksamlingar på hemmen tog hon initiativ till vandringsbibliotek vid fyra arbetsplatser med många kvinnliga anställda.²²³

Gerda Meyerson hade själv utgivit en roman, *Port-Stina*, 1893.²²⁴ Ur en fattig flickas perspektiv demonstreras klasskillnaderna realistiskt, utan övertydlighet. Som barn kan Stina leka med de bättre ställda men senare finns, trots hennes drömmar och förhoppningar, självklara gränser mellan henne och ”bättre mans” barn. Efter ett hårt liv får hon vara glad över att återta sin plats som portvakt. Meyerson debutroman kom ut efter det att realismen kommit ur modet.²²⁵ Den är ett illustrativt exempel på att kvinnor inom litteraturen på 1890-talet utvidgade sina perspektiv och miljöbeskrivningar. Tendensen är tydligt emancipatorisk och *Port-Stina* skildras med respekt och inkännande.

De motiveringar till sitt engagemang Gerda Meyerson ger i till exempel *Kvinnorna i industrin* 1909 andas överensstämmelse med Ellen Keys kvinnosyn. Arbetet är skadligt för kvinnornas hälsa och därför en fara för släktet och hemmen. Ellen Keys *Erosevangelium* och livstro delade däremot inte Meyerson. Istället ser hon kulturen som en kraft för sedlighet. Hon ingick i interimsstyrelsen för ett initiativ ”Svenska riksförbundet mot osedlighet i litteratur, präss och bild”. Meyerson kom att bilda något av en opposition inom det förbundet.²²⁶

Gurli Linder

Den kvinna som bäst kunde behålla sin plats när folkbildningen gick in i allt mer hierarkiska strukturer var Gurli Linder. Att vara expert på barn- och ungdomslitteratur var den strategi hon valde. Lena Kåreland har utförligt beskrivit hennes barnbokskritik och även tecknat den svenska barnbokskritikens framväxt. Linder var godsägardotter och fick en god utbildning. Hon genomgick Högre Lärarinneseminarier och var där klasskamrat med bland andra Selma Lagerlöf och Mathilda Widegren. Hon gifte sig med sin 30 år äldre lärare vid seminariet, Nils Linder, och rörde sig därefter i Stockholms välbärgade kulturkretsar. Ellen Key tillhörde hennes närmaste vänner och hon var medlem både av Nya Idun, stiftad av bland andra Key 1885, och Tolfterna. Liksom Key framhöll Gurli Linder hemmets stora betydelse och såg det som främst moderns uppgift att leda barnens läsning. Hon delade många av Keys värderingar men ansåg i vissa fall Key allt för idealistisk. Linder delade också Keys klassiska bildningsideal och ville helst att barnen skulle läsa de stora författarna. Det var främst de begåvade och läsmotiverade hon valde böcker för. Hon vände sig i sina recensioner till de vuxna och hennes kritik är klart normativ. Kåreland uttrycker det försiktigt som att hon inte kan ”frånkännas ett visst drag av överlägsenhet gentemot dem som för henne framstår som obildade”.²²⁷ Gurli Linder hade en framträdande plats i *Folkbiblioteksbladet* och till skillnad från Anna Lindhagen och Gerda Meyersson kunde hon behålla sin position även i *Biblioteksbladet*.²²⁸

Kåreland anser att Linder i vissa avseenden kan förstås som ett barn av 1880-talet. Hon var ateist med en på naturvetenskapen grundad världsförklaring och påverkad av idéer om reformpedagogik och konstuppföstran. Kåreland visar på inflytanden från Julius Langbehn och särskilt pedagogen Heinrich Wolgast. De var ledande inom den kunsterzieningsrörelse som uppstod i Tyskland under 1890-talet. Idéerna var att nå ut till folket och estetiskt uppföstra dem, i likhet med barnen, till att uppskatta den stora konsten.²²⁹ Både Key och Linder hävdade att läsningen

i första hand bör ge en estetisk fostran och hämtas ur den klassiska litteraturen. Genomgående i Linders kritik är hennes starka tilltro till, som Kåreland skriver, ”läsningens betydelse och böckernas karaktärsdanande och personlighetsutvecklande förmåga”.²³⁰

Folkbiblioteksbladets innehåll

I anmälan som inledde första numret angavs att *Folkbiblioteksbladet* önskade bli ett centralorgan för den svenska folkbiblioteksrörelsen. Genom att vända sig till alla typer av föreningsbibliotek, som vid denna tid drevs för att främja olika intressen, läggs här grunden för både likriktning och samordning. I anmälan konstateras att folkbiblioteksrörelsen i Sverige ligger efter de anglosaxiska länderna. Man beklagar detta särskilt som ”det svenska folket sedan gammalt varit ett af världens mest läskunniga”. Man argumenterar vidare: ”De stora kostnader, som nedläggas på den svenska folkundervisningen, äro till stor del förspilda, så länge ej en bok är ett af de förströelsemedel, som falla sig naturligast under en ledig stund.” För att åstadkomma detta måste ”god litteratur” bli mer lättillgänglig. Syftet med *Folkbiblioteksbladet* är att de som sköter biblioteken skall kunna bilda sig ett omdöme om nyttkomna böcker och om de är lämpliga för folkbibliotek.

De intentioner man har uppfylls väl och det som presenteras är omväxlande och intressant. Det förekommer porträtt av bibliotekspionjärer från olika delar av landet liksom intryck från utlandet. Genomgångar av olika ämnesområden är särskilt ambitiösa. Ämnen som sakkunnigt behandlades är till exempel barn- och ungdomsböcker, populär juridisk litteratur, sydpolslitteratur, nykterhetslitteratur för folkbibliotek, nya böcker i fornkunskap, unionsbroschyrer, socialekonomisk litteratur för folkbiblioteken, lantbrukslitteratur för småbrukare, populära skrifter i tuberkulosfrågan, svensk populär litteratur i astronomi.

Anna Lindhagen stod för två översikter. I ”Norrländ i skönlitteraturen” utnämner hon Pelle Molin till den främste Norrlandsskildraren.²³¹

De skisser som efter hans tidiga bortgång utgavs under titeln *Ådalens poesi* jämför hon med Strindbergs skärgårdsskildringar. Med orden ”intensitet” och talangfull ”åskådlighet” karaktäriseras stilen och författaren tillskrivs en stor begåvning och ”märkelig” individualitet. Näst efter honom sätter Lindhagen ”vår mångsidiga författarinna” Alfhild Agrell, och hennes mycket goda folklivsskildringar som inte bör saknas i ett folkbibliotek särskilt som de genom sina ”humoristiska bitar” kanske har lättare att bli populära. Hon påpekar att Agrells humor innebär att hon ”påvisar bondfolkets lustigheter och svagheter utan att på något sätt förlöjliga dem”. Lindhagen lyfter särskilt fram några kvinnoskildringar hos Agrell. I översikten som helhet väger det könsmässigt jämt mellan de tolv författare som nämns. Hon nämner även ett fåtal berättelser av Johan Lindström Saxon, Valdemar Lindholm och Hugo Samzelius, där ”skogsfrågan som socialt spörsmål” tas upp. I de övriga böckerna är det ”som om det brännande ämnet undvekes”. Hon avslutar sin översikt med att betona att varje bibliotek bör äga litteratur om alla landets delar eftersom skillnaderna i natur och folkliv är så stora. Att översikten ägnats Norrland motiveras med att det kan ses som ”framtidlandet” och att man därför bör äga kunskap om ”dess individualitet” i forntid och nutid. Som framgår finns i Lindhagens översikt en kritisk ansats och hennes politiska kommentarer har en tydlig vänsterinriktning.

Anna Lindhagens andra översikt gällde ”Den svenska kvinnas sociala ställning.”²³² Det är en genomgång av sex aktuella skrifter i ämnet. Även om Lydia Wahlströms *Den svenska kvinnorörelsen*, utgiven i Heimdals skriftserie, rekommenderas kritiserar behandlingen av Ellen Key. Då Wahlström skrev kvinnorörelsens historia ur den etablerade rörelsens perspektiv och inte delade Keys kvinnosyn är detta begripligt. Vissa invändningar riktas även mot läkaren Edvard Welanders framställning av prostitutionsfrågan, en fråga som även behandlas av Frida Stéenhoff i *Den reglementerade prostitutionen*, som får översvallande rekommendationer.

Anna Lindhagens stil i dessa recensioner är neutralt pregnant. De värdeomdömen som fällt uttalas med bestämdhet utifrån en allmän position med några undantag. Det första gäller Wahlströms behandling av

Key: ”anmälaren kan ej annat än opponera sig mot det sätt hvarpå detta görs”. I samband med recensionen av Frida Stéenhoff skrift heter det ”Man känner sig mycket tacksam för ett så modigt och duktigt företag som utgifvandet af denna broschyr”. Lindhagen konstaterar också att det nog blir ”feminister och federationsvänner, som kommer att tvinga fram reformerna” inom området.

En personligare ton syns i presentationen av *Ett eget hem. De ogifta kvinnornas egnahemsfråga* av Frances Wachtmeister. Anna Lindhagen anser att skriften präglas av ”ett utomordentligt fint förstående af den ogifta kvinnas känsla af hemlöshet”. Lösningen ligger i att göra livet rikare genom att rent konkret, i anslutning till hemmet, ägna sig åt någon typ av kompletterande verksamhet. ”Kontorsfröken” kan bli trädgårdsmästare och ta emot inackorderingar ”som vilja sköta dåliga nerver medelst trädgårdsskötsel”. ”Hemarbeterskan [...] skaffar sig en liten stuga med trädgård och tar emot barnhusbarn.” Lindhagen påpekar att idéerna överensstämmer med Keys projekt om ”naturenliga arbetsområden för kvinnor” och avslutar med att personligen uttrycka sitt instämmande: ”Och hela stilen och hjärtelaget och entusiasmen i boken är så medryckande, att jag tror just ingen bör kunna läsa den utan att känna: ja, detta vore räddningen.”

När översikten om unionsfrågan infördes i tidskriften framgår av de protokoll från Centralbyrån för bokförmedling som finns bevarade att Anna Lindhagen inte var överens med de ledande männen. Den 29 november 1905 kan man läsa följande:

Uttalade fröken Anna Lindhagen sitt ogillande af en i *Folkbiblioteksbladet* införd artikel ”Unionsbroschyrer” och föreslog, att *Folkbiblioteksbladets* utgifvare skulle åläggas att införa en recension af ett arbete af motsatt färg, om något dylikt utkomme och fyllde berättigade kvalifikationer i litterärt afseende. Sedan herrar Kjellberg, Hallström, Stjernstedt, Nilsson och Hirsch uttalat sig emot det olämpliga i ett dylikt beslut, förkastade styrelsen på ordförandens förslag fröken Lindhagens yrkande.²³³

Anna Lindhagen var liksom Ellen Key mycket engagerad under den nationella kris som föregick upplösningen av unionen mellan Sverige och Norge hösten 1905. Frågan var mycket känslig.²³⁴ Den kritiserade artikeln var skriven av Verner Söderberg. Han var docent i historia i Uppsala och vid denna tid även chef för utrikesavdelningen på *Stockholms Dagblad*. Söderberg ansåg att folkbiblioteken borde ”tillhandahålla sakliga utredningar” men inte ”införlifva upphetsade agitationsskrifter”. Två skrifter rekommenderades, den ena av professor Nils Edén och den andra av lektor Karl Nordlund. Båda gav, enligt Verner Söderberg, en historisk tillbakablick och Edéns skrift hade som mål en ”ny grundval för grannsämja” där ”Sveriges program är freden”.²³⁵

Skönlitteratur

I de första årgångarna av *Folkbiblioteksbladet* porträtterades en rad skönlitterära författare: Bjørnstjerne Bjørnson, Gustaf Janson, Eliza Orzesko, Rudyard Kipling, Maxim Gorkij och Henryk Sienkiewicz.²³⁶ Urvalet är ambitiöst. Skribenterna var till en början hämtade ur kretsen kring Axel Hirsch, men snart medverkade även litteraturhistoriker av facket. Efter några år blir porträtten mer sällsynta.

Gerda Meyerson svarar för porträttet av Eliza Orzesko (1842–1910). Efter en kort presentation av författaren, som skrivit 70 verk på 29 år efter det att hennes man förvisats och familjen ruinerats, bedöms Orzesko av Meyerson som Polens största författare. Hennes gärning karaktäriseras som att hon ”verkat för sitt folks höjande samt för att sporra sina olyckliga förtryckta landsmän till arbete och strävan för fosterlandet”. Även om Orzesko kom från en liberal adlig familj så skildrade hon alla samhällsklasser med stor inlevelse. Meyerson betonar särskilt Orzeskos berättelser med fattiga judar i centrum ”som lefva i ett medeltidsaktigt mörker, ett slags judar, om hvilkas tillvaro deras trosförvanter i de stora kulturstäderna icke ha en aning”.²³⁷ Orzesko var populär i sin samtid och i olika urval för folkbibliotek, som erbjöds av bildningsorganisationer, förkom Orzesko ofta som den enda kvinnliga representanten från östra Europa.

Axel Hirsch svarar själv periodvis för genomgångar av ny skönlitteratur. I det första numret 1904 anger han utgångspunkten för urvalet

som att det ”endast bör omfatta böcker, som ej fordra alltför stora litterära förutsättningar för att kunna njutas”. Böcker ”[a]f gjort för ’de få’” omnämns som sådana och rekommenderas inte. Man kan sedan se att många, men långt ifrån alla, skribenter gör bedömningar om böckernas lämplighet för folkbibliotek. I vissa fall anges även om ett verk lämpar sig för större eller mindre bibliotek.

I sin första översikt utnämner Hirsch Gustaf Janson och Henning Berger till de mest framstående av de nya författarna. Strindberg bedöms verk för verk eftersom ”snillet”, enligt Hirsch, växlar mellan texter av ”högsta skönhet” och ”motbudande och tarvliga men genom den hart när övermänskliga kraften och lidelsen intresset fångslände alster”. När han tar upp Strindbergs *Götiska rummen* heter det:

Han yttrar sig om allt mellan himmel och jord, stundom genialt, ofta paradoxalt, lika ofta rätt och cyniskt. Angreppen på kvinnokönet äro lika talrika och orättvisa som förr, och skildringarna af äktenskap, i hvilka makarna pina och sarga hvarandra, äro gjorda med lika stor kraft som vanligt.

Senare är Hirsch totalt avvisande till *Svarta Fanor* som han anser är ”en enda samling av giftigheter och råheter” och ”snarare ett patologiskt fenomen än ett litterärt”.²³⁸

Diskussionerna om hur litterärt värde skulle utmätas avspeglas även inom Folkbildningsförbundet centrala organ. Ett bibliotek i Torshälla hade bland andra böcker rekvirerat just Strindbergs *Svarta Fanor* tillsammans med Zolas *Dödssynder*. De hade efter beslut i styrelsen meddelats ”att byrån ansåge dessa böcker olämpliga”. De återkom trots det med en ny beställning. Styrelsen röstade då igen. Men frågan kunde inte avgöras ens då utan bordlades för att frånvarande medlemmarna skulle tillfrågas.²³⁹

Hirsch visar vid sina rekommendationer genomgående tveksamhet för Gustaf af Geijerstams ”böjelse att skildra abnormalt och sällsynta själstillstånd” medan hans beundran för Heidenstam gör att han har svårt att komma med kritik. Men han efterlyser ändå i till exempel

Bjälboarvet bredare beskrivningar av samhällsstrukturen.²⁴⁰

I Hirsch första litteraturöversikter finns kvinnliga författare hyfsat representerade. Förutom en samlad utgåva av Anna Maria Lenngren nämns Helena Nyblom, Jane Gernandt-Claine och Mathilda Roos. Detta kan jämföras med 17 manliga författare. Sophie Elkans *Konungen*, om Gustaf IV Adolf, utnämns i en senare översikt till 1904 års populäraste bok och Hirsch anser att den inte bör saknas i något folkbibliotek. Selma Lagerlöf får oftast positiv uppmärksamhet även om Hirsch dristar sig att komma med en invändning som gäller den allmänt prisade *Nils Holgerssons underbara resa*, genom Sverige

Vårt land framstod alldeles för mycket som ett djurens och växternas Sverige, icke som människornas. [...] Det är dock människorna, släktled efter släktled, som timrat det nutida Sverige, som odlat tegarna, brutit vägarna, skapat lag och rätt och med svett och möda lagt grundvalarna till vår svenska kultur.²⁴¹

Axel Hirsch utnämner 1907 Mathilda Roos Hvit Ljung till en litterär händelse. I hans kommentar kommer hans syn på litteraturens uppgift tydligt fram. Han tar avstånd från en ”skeptisk överklassklicks litterära kost” och kräver en demokratisering av litteraturen:

En svala bårdar ingen sommar, men denna starkt tendentiösa bok väcker nog hos mången längtan efter en diktning, som verkligen vill något och kämpar för något i motsats till mycket av den konst, som av mäktiga kottierier prisas som blomman av svensk kultur, men vars innehåll så ofta endast utgjorts av ett tämligen intresselöst analyserande av överkultiverade människors mer eller mindre osunda erotiska upplevelser och strapatser. Denna konst har blivit mer och mer ”ofolklig” och så småningom hotat att urarta till en blaserad och skeptisk överklassklicks litterära kost. Denna riktning saknar dock verkliga livsbetingelser i dessa dagar. Vi behöva en litteratur, som tager hänsyn till de mäktiga

krafter, som, burna av tron på framtiden, arbeta sig fram bland vårt land. Vår litteratur måste, som så mycket annat i Sverige, även den i viss mening demokratiseras. Konstens adelsmärke behöver den därför ej förspilla.²⁴²

Anna Lindhagen medverkar med några ”Smärre litteraturanmälningar”, av bland andra tre nyutkomna romaner av kvinnor. En av dessa är Marika Cederströms/Stiernstedts *Det röda inslaget*. Vid bedömningen syns att Anna Lindhagen gör skillnad mellan sin egen uppskattning och lämpligheten för folkbiblioteksbruk. En annan anmälan gäller Karl-Erik Forsslunds *Göran Dellings* vars ”dröm om nya människor på en ny jord” och lovsång till landsbygden och den gamla kulturen gör att Lindhagen entusiastiskt rekommenderar den som en ”Hög visa’ till allt det vackra som här finns och till alla framtidsmöjligheter vi hafva inom vårt land, om vi vet att bevara skönheten och storsinnet.”²⁴³

Sammantaget kan sägas att presentationerna av skönlitteratur som finns i *Folkbiblioteksbladet* lever upp till Hirsch ambitioner och demokratiska litteraturideal. En realistisk prosa som skildrar de mindre privilegierade lyfts fram. I den svenska skönlitteraturen betonas särskilt verk som i positiv framtidsanda har en tendens i riktning mot nationellt samförstånd. Ambitiösa försök görs även för att öka kännedomen om litteratur med likartat innehåll som finns översatt till svenska.

Skönlitteratur av kvinnliga författare är tämligen väl representerad och kommenteras i enlighet med de övergripande bedömningsprinciperna. Men när det kommer till kvinnofrågan syns inte överraskande Anna Lindhagens starka engagemang för Ellen Key och hennes åsikter om naturenliga arbetsområden. Lydia Wahlströms historik över kvinnorörelsen förtigs inte, utan rekommenderas med ett kritiskt påpekande. Det är också intressant att notera att i prostitutionsfrågan ställer Lindhagen Frida Stéenhoff sida vid sida med ”federationsvänner”. Det visar hur det i den frågan fanns en samsyn mellan kvinnor som annars inte delade kvinnosyn eller hade samma politiska inriktning.

Folkbildningsstrategier och kvinnospecialiteter

Hur skulle Sverige förändras? Under en begynnande uppdelning i partipolitiska grupper pågick i riksdagen ett pragmatisk förhandlande i fråga efter fråga. Där gällde kompromisser och samarbete. Samma förhållanden rådde delvis inom den folkbildningshierarki som växte fram. Den anmälan som görs av Ellen Keys *Folkbildningsarbetet* i *Folkbiblioteksbladet* 1906 är i sin försiktiga kritik typiskt för sättet att hantera åsiktsskillnader. E.H. Thörnberg skisserar först en allmän bild av Key vars ”klander” av svenska förhållanden han ändå anser inger respekt på grund av den ”äkta, varma fosterlandskänslan” som bär fram den. Thörnberg jämför sättet att föra debatter med den politiska kulturen i England där ”kamratligt umgänge och sällskapligt samlif” är möjligt över partigränserna. När Ellen Key i sin skrift ser detta som uttryck för ”politisk försumping” anser han att hon går för långt. ”Partihat” ser han som ”lumpet” och menar att det inte hör hemma i svensk politik där man bör akta sig för att skapa motsättningar som inte kan läka. Trots dessa reservationer rekommenderar han skriften som han anser i ”hög grad försvarar sin plats” i folkbibliotek.

Thörnberg tar upp en del mer direkt folkbildningsorganisatoriska frågor som Key berört. Det gäller kritik för byråkratisering och krav på neutralitet då statsbidrag utgår för föreläsningar. Han försvarar ett neutralitetskrav för föreläsningar och kommer med förslag till förbättrad organisation men anser inte att ett neutralitetskrav bör gälla för boksamlingar. Även här hänvisar han till England och anser att samma regler bör gälla i vårt land:

Där söker man nämligen anskaffa åt folkbiblioteken en jämnt fördelad uppsättning af ”standard works” för skilda religiösa, politiska, socialekonomiska och kulturella riktningar.²⁴⁴

De riktlinjer som skribenten här pläderar för var redan på väg att genomföras i de offentliga bibliotek som vid denna tid byggdes upp och där

liberala män stod i ledningen.²⁴⁵ Principen har sedan varit vägledande för offentliga folkbibliotek under hela 1900-talet. Hur man skulle hantera dagsaktuella politiska frågor hade man däremot olika åsikter om, som framgick i samband med Anna Lindhagens krav under unionsstriden. Svaret den gången var inte att olika åsikter, ”upphetsade agitationskrifter”, borde finnas representerade utan att det räckte med ”sakliga utredningar”. Var gränsen mot agitation dras beror naturligtvis på ur vilket perspektiv man ser en fråga. Praxis har här varierat under seklet.

En stor del av Keys skrift handlade om ”skönhetssinnets odling” och om ”konsten till folket”. På ett sätt som blir symptomatisk för framtiden avstår Thörnberg från att komma med synpunkter. Han överlämnar det, som han skriver till ”en mer kompetent bedömare”. Som kvinna kunde Key behålla ett tolkningsföreträde vad gällde skönhet i hemmet och hennes idéer där mötte inget motstånd inom den borgerliga folkbildningseliten. Man var även benägen att bortse från en viss hätskhet i Keys angrepp. Till det kan flera orsaker antas. En kan vara Keys strategi att föra fram högkulturen som ideal. Hon verkade även för samförstånd över klassgränserna, vilket Tolfterna var ett uttryck för. Keys kvinno- och människosyn, som kvinnorörelsen så skarpt reagerat emot, fördes inte gärna upp till debatt bland ”kulturvårdsfolket”. Den individualism, som Per Wästberg betonar som något förenande för det tankekollektiv som Axel Hirsch tillhörde, var ju även Keys idémässiga utgångspunkt.

Den strategi som tillämpades av de ledande männen inom den tidiga folkbildningen verkar ha varit att förtiga och släta över motsättningar istället för att gå in i debatter. Det eventuella motstånd som fanns mot Keys människosyn undertrycktes. Den könskritiska analys av de kriterier värde utmättes efter, som Sophie Adlersparre och senare Alma Cleve riktat mot smakdomare, aktualiserades inte. Inte heller Cleves invändningar mot en tendens till ”ett alltför ifrigt betonande af den rådande smaklösheten i hemmen” återkom. Snarare lämnades skönheten i hemmen öppet som ett lämpligt område för kvinnor inom folkbildningen. Att Gurlı Linder lyckades behålla en position kan även det förklaras med att hon höll sig inom ett annat område, barn- och ungdomslitteratur,

där kvinnors kompetens var svår att ifrågasätta. Den manliga strategin kan beskrivas som att man lät kvinnor med en traditionell syn på könsens egenskaper få tolkningsföreträde inom några begränsade områden. I övrigt tillämpade man en tystnadens diplomati och gick inte in i stora debatter med opponenter inom förbundet som Anna Lindhagen.

KAMP MOT SMUTSLITTERATUR

Istället för att ägna kraft åt inre meningsmotsättningar utsåg Folkbildningsförbundet en yttre fiende att bekämpa – den dåliga litteraturen. Problemen med ”smuts- och kolportagelitteraturen” togs 1907 upp vid ett möte med den Kulturella Ungdomsrörelsen i Stockholm som man tagit initiativ till ett par år tidigare. Mötet kan ses som starten för en första större våg av protester. Kampen mot smutslitteraturen som kulminerade 1908-1909 har Ulf Boëthius i *När Nick Carter drevs på flykten* relaterat till den förändring av samhället som pågick. Moderniseringen innebar ökad tillgång till varor, bland annat böcker, som allt fler kunde köpa. Den snabba utvecklingen skapade sociala problem och ökade spänningen mellan samhällsklasser och generationer, betonar Boëthius. Nöjeslivet, särskilt i Stockholm, växte och filmen blev ett nytt inslag. Det innebar att hemmen förlorade i betydelse som förmedlare av kultur för ungdomar ur alla klasser.²⁴⁶ Nick Carter-debatten handlade om den oro de unga männen i arbetarklassen väckte. Jag vill poängtera något som egentligen framgår av Boëthius redogörelse. Det är att debatten gällde två diskussioner som ofta förs samman. Den ena handlar om en ny typ av populärlitteratur, den andra om innehållet i litteratur som bedömdes positivt inom vissa kulturkretsar. Att det i historieskrivningen blivit Nick Carter-delen av debatten som kommit att stå i fokus understryker att det är de unga människans läsvanor som är under förhandling i den dominerande offentligheten. Boëthius lyfter inte fram den könskris som låg under den andra delen av debatten. Det är troligtvis orsaken till att ”smutsen” som hotade även borgliga läsare inte får lika mycket utrymme vid analysen.

Dekadanslitteraturen med en l'art pour l'art-attityd befann sig inom en högre sfär av litteratur och den angreps både av sådana som ansåg den för erotiskt inriktad och sådana som krävde socialt engagemang av litteraturen. Litteraturen för massan, och som symbol för denna, häftena om Nick Carter "Amerikas störste detektiv" beskylldes för allt från att leda till brott till att sprida råhet, sedeslöshet och njutningslystnad. Nu var inte historierna om Nick Carter alls sådana, anser Boëthius. Hjärten var närmast ett dygdemönster som jagade bovar och försvarade rättvisan. Istället kan böckerna ses som vår första populärlitteratur vad gäller produktion, spridning, pris och marknadsföring. Innehållet var spännande, storstadsmiljön erbjöd många intryck och sensationer. De var lättlästa men samtidigt var flera läsarter möjliga, till exempel kunde oroliga lugnas då Nick Carter, som överklassens egen detektiv, visade att rika var fina människor. Den rådande samhällsordningen bekräftades.²⁴⁷

Ulf Boëthius anser att det ytterst handlade om oro inför förändringar och rädsla för kaos och upplösning. För att skapa trygghet och ordning krävde man kultivering och disciplinering och mer övervakning och kontroll. Bland annat i anslutning till Mary Douglas' socialantropologiska syn på smuts som något som uppstår först när en förbjuden gräns överskrids, beskriver Boëthius kampen mot smutslitteraturen i Sverige som en gränskris. Det handlade om att i en situation då det rådde stor osäkerhet skilja på vad som kunde accepteras och vad som måste motas bort från samhället.²⁴⁸

Folkbildningsförbundet tillsatte en kommitté för att leda dess arbete mot "smutsen". Den hade inga kvinnliga medlemmar, men det fanns ändå kvinnor som höjde sina röster. Den flitigaste debattören var Cecilia Bååth-Holmberg.

Cecilia Bååth-Holmberg

Många kvinnor deltog i kampen mot smutslitteraturen och det är inget anmärkningsvärt att kvinnor yttrade sig just i detta ämne. Det kan förstås som ett kvardröjande bevis på att moraliska frågor var ett kvinnornas specialområde inom borgligheten. Cecilia Bååth-Holmbergs inlägg har

inte tidigare setts i sitt kvinnopolitiska sammanhang och hon skall därför presenteras här.

I *Ljus och upplysning äfven för kvinnan* har Berit Larsson könskritiskt granskat idéerna som låg till grund för den kvinnliga folkhögskolans framväxt 1868-1918. Diskussionen i pressen som rör kvinnor, bildning och folkhögskola som Larsson kunnat spåra är begränsad och domineras nästan helt av två kvinnor, Cecilia Bååth-Holmberg och Ellen Key. Bååth-Holmberg har tidigare i folkbildningsforskningen beskrivits som en av den svenska folkhögskolans orädda banbrytare. Hon var även initiativtagare till Svenska riksförbundet för sedlig kultur där hon blev ordförande. Hon var gift med Teodor Holmberg, inflytelserik rektor vid Tärna folkhögskola.

Periodvis fanns självständiga kvinnliga folkhögskolor och dessutom erbjöds kurser enbart för kvinnor vid flera av de övriga folkhögskolorna. Berit Larsson presenterar dessa båda typer av folkbildning som erbjöds den allmoge- och arbetarklassungdom skolorna vände sig till. Hon har funnit att innehållet starkt präglades av ett könskomplementärt tänkande. Hon sammanfattar:

Inom *den kvinnliga folkhögskolan* övades och utvecklades både modersfunktioner och husmoderlighet och befästes ett könsspecifikt medborgarskap. Den tidiga kvinnliga folkhögskolan väljer att befästa en könsessentialism som delvis kom att stå i motsättning till den tidens kvinnoemancipatoriska rörelse.²⁴⁹

Som "folkhögskeleemor" inkarnerade Bååth-Holmberg modersfunktionen på den skola där hon verkade. På Tärna fanns, som Larsson skriver, ett genuskontrakt mellan föreståndarparet och det fick bilda mönster för eleverna.²⁵⁰ Larsson beskriver de idéer Bååth-Holmberg står för som ett elitistiskt, konservativt särartstänkande. Det skiljer sig från Keys variant av maternalitetstänkande på så sätt att för Bååth-Holmberg stod inte erotik i centrum. Hon ansåg att kvinnans instinktivt grundade förmåga till omsorg främst skulle ägnas familjen och nationen.

För henne gäller det inte social och politisk rättvisa, istället talade hon för en konserverande nationalbildning. Om människor fick lära sig goda folkseder och sund levnadsglädje skulle missämjan i samhället övergå i en ”folklycka”.²⁵¹

Berit Larsson framhäver på ett intressant sätt klassaspekterna av att ett maternalitetstänkande kom att dominera både den kvinnliga folkhögskolan och, som hon anser, den fria folkbildningen. Folkhögskolan bidrog oreflekterat till att utveckla och förstärka en könsarbetsdelning och ett tudelat medborgarskap. Folkhögskolan befäste så skillnader som inte lika tydligt fanns i elevernas tidigare miljöer. Bååth-Holmberg och Key stod båda för en organiskt familjebaserad uppfattning om personligheten. De strävade båda efter att könen skulle värderas lika men det innebar inte att mäns och kvinnors funktioner i samhället skulle vara lika. Harmonin i samhället skulle bevaras då kvinnorna genom sina empatiska förmågor skulle balansera männens egoism. ”Individualismen fick sitt fullödiga uttryck först i en gemenskap med det andra könet, när känslan (det kvinnliga) och förståndet (det manliga) samverkade”.²⁵²

För Cecilia Bååth-Holmberg var det dekadanslitteraturen som stod i centrum då hon angrep ”smutsen”. Hon inledde en offensiv mot Ellen Keys ”Eroskult” direkt efter utgivningen av *Lifslinjer I* 1903. Hjalmar Söderbergs *Gertrud*, där otrohet från en kvinnans sida förekommer, hade premiär på Dramaten våren 1907 och bidrog då till att skapa en debatt som engagerade många kvinnor. Årsskiftet 1908/1909 gick Bååth-Holmberg till angrepp mot Söderberg men även Key och Stéenhoff i *Idun*.²⁵³ Gertrud blev alltmer en symbol för dekadanslitteraturen och Keys kärleksläror, ungefär som Nick Carter fick stå för den litteratur som vände sig till manlig ungdom. I Boëthius framställning av Nick Carter-debatten framgår att ett resultat blev att tobakshandlarna i Stockholm och flera andra städer frivilligt gick med på att sluta sälja Nick Carter-häften. I nästa kapitel kommer jag att plocka upp Gertrudtråden i debatten. Vi ser då hur meningsutbytet fortsatte mellan kvinnor efter

det att Nick Carter mött sitt nederlag i den svenska offentligheten.

Men redan nu kan konstateras att männen snart tog över ledningen i kampen mot smutslitteraturen och på så sätt övertog initiativet som moralens väktare. De dominerande debattörerna hade olika inställning till sedlighet men de hade det gemensamt att deras kvinnosyn var traditionell. Resultatet då männen tog över debatten om ”smutsen” var att frågor om de äldre borgerliga männens sedlighet och moral kunde avväjas då intresset inriktades mot unga män. Innan jag fortsätter följa debatterna mellan borgerliga kvinnor med olika ideologisk inställning skall jag belysa en typ av den nya kvinnan som börjat bli synlig i offentligheten efter sekelskiftet 1900. Det är arbetarkvinnan.

När Per Wästberg betonar individualismen som något gemensamt för ett liberalt tankekollektiv, som kan kallas kulturvårdsfolket, ställer han det mot det betonande av kollektivets roll han tillskriver socialdemokratin. En fråga man utifrån det kan ställa är hur kollektivet kvinnor beskrivs i arbetarkvinnornas egen tidskrift. Vilken kvinnoidentitet kan avläsas som ideal i *Morgonbris*?

MORGONBRIS – ARBETARKVINNORNAS EGEN RÖST?

I november 1904 utgav Kvinnornas fackförbund första numret av *Morgonbris*.²⁵⁴ Det socialdemokratiska kvinnoförbundet bildades inte förrän 1920 och tidskriften var ett viktigt medel för att skapa en samsyn mellan kvinnor som var aktiva inom parti och fackliga organisationer. I *Morgonbris* fanns artiklar i politiska frågor och porträtt av socialistiska föregångsgestalter samt en hel del dikter och berättelser. Tidskriften drogs med ekonomiska svårigheter och mycket av arbetet skedde på ideell basis.

Det har länge saknats utförligare beskrivningar av de framstående kvinnorna i arbetarrörelsen. Den bristen har nu rättats till av Anne-Marie Lindgren och Marika Lindgren Åsbrink genom boken *Systrar, kamrater! Arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer* där nio kvinnor som själva kom ur ar-

betarklassen porträtteras. I boken finns en viktig analys av arbetarkvinnornas dubbla underordning som författarna anser skilde sig från både arbetarklassens mäns position, och kvinnor inom den borgerliga kvinnorörelsen.

Arbetarkvinnornas underordning var alltså dubbel. Det skapade andra, mer sammansatta villkor för deras frigörelsekamp än de som gällde för såväl arbetarklassens män som borgerligt-radikala kvinnor. Båda grupperna behövde ”bara” hantera den ena av de två typerna av underordning: för arbetarklassens män gällde det klasstrukturen, för de borgerligt-radikala kvinnorna genusordningen. Arbetarklassens kvinnor måste handskas med båda.²⁵⁵

De radikala kvinnor inom vänstern som jag behandlar här finns inte med i *Systrar, kamrater* och man kan säga att de båda böckerna, som tillkommit tidsmässigt parallellt, ger två olika nya bitar av kunskap om de kvinnor som var aktiva inom arbetarrörelsens tidiga organisering och publicering.

Fredrik Ström anger tonen

Den som får det största inflytandet över den bild man som läsare av *Morgonbris* får av S-kvinnornas tidiga litteratursyn är Fredrik Ström. Redan i det första numret finns en artikel, ”Kvinnorna och socialismen” av honom. Senare ger han i två långa artiklar 1907 sin syn på ”Kvinnorna och litteraturen”. Ström skriver där att han lovat skriva om ”märkligare litteratur som utkommer” men att han vill börja med att brännmärka smutslitteraturen:

Vad är då arbetarkvinnornas andliga spis? Jo, det är detta som är det fruktansvärda, men som icke må förtigas: i nittionio fall av hundra är våra arbetarkvinnors andliga spis tarvlig ”religiös uppbyggelselitteratur” eller än tarvligare kolportage- och sensationsromaner!

Med patos och stora ord pekar han på att arbetarklassens kvinnor varit utestängda från den moderna litteraturen. ”Aldrig visar sig kapitalismens förbannelse mera tung, mera hänsynslös, mera frånstötande än när den för de arbetande klasserna stänger vägen även till själens, till andens porlande källflöden, till livets eviga vatten, vetandets, skönhetens, sanningens brunnar.” En öppen fråga är ännu vilken modern litteratur han rekommenderar. I sin andra artikel förordar Ström läsning av facklitteratur: ”Näst efter att ha studerat de socialdemokratiska partibroschyrerna, gäller nämligen att studera de naturvetenskapliga småskrifterna.” Sedan kommer populär filosofi och religionshistoria. Då har man en grund lagd och först därefter kan man njuta den mer lättsmälta skönlitteraturen.²⁵⁶

Vem var då denne Fredrik Ström? Han var en av de unga män Ellen Key uppmuntrade till ett sekulariserat missionärsarbete för folkets bildning och han är i kultursammanhang värd en egen presentation. Ström hade borgerlig bakgrund men familjen förlorade sin ekonomiska ställning. Redan under sitt sista år i gymnasiet i Halmstad sände han några av ”sina tankars barn” till Ellen Key för bedömning. Brevet andas stor självupptagenhet och först i ett PS anknyter han till henne. ”Min egoism har fullständigt kommit mig att glömma, hvad jag först af allt borde gjort: tackat Er för Edra stora tankar och Er stolta strid för allt skönt och ädelt”.²⁵⁷ Brevet till Key präglas av stora ord och känslor på sätt som flera i kretsen kring Key använde för att visa upp sin starka individualitet. Här gick Ström dock bekantskapen lite i förväg och Key var avvisande. Ström låter sig inte nedslås utan fortsätter skriva ”nu beundrar jag Eder som den sanna människan”, och ber henne om råd inför framtiden. Han funderar på att läsa filosofi och estetik i Stockholm, men följer Keys råd att studera i Göteborg. Han fullföljer inte studierna utan börjar redan samma år skriva i arbetartidningen *Ny Tid* i Göteborg. 1903 debuterar han med romanen *Folket i Simlångsdalen*. Men han får överge det skönlitterära författarskapet och försörjer sig som journalist och senare redaktör i arbetarpressen. Key tröstar moderligt:

Ni – ack, mitt barn! Jag vill ej ropa eller bedja! Men Solen är

där, är där!!

Ni kan ju ännu arbeta för de fattiga! Ni har en, som älskar Er.

Er sorgsna vän

Ellen Key”²⁵⁹

Ström avancerade snabbt i det socialdemokratiska partiet, där han tillhörde den unga vänstern. Den förde honom 1911 fram till posten som parti-sekreterare, han fick då en nyckelroll och balanserade mellan hårdnande motsättningar. Han figurerar som något av kulturstrateg under Strindbergsfejden. Då partiet splittrades 1917 kom Ström en tid att befinna sig i samma parti, Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV), som Hinke Bergegren och andra anarkister han tidigare motarbetat. Han återvände till socialdemokratin efter ytterligare en splittring av vänstern 1924.

Dikter och berättelser i Morgonbris

Maria Sandel var den som kom med förslaget till namnet på arbetarkvinnornas publikation. I det första numret medverkade hon med ”Brudklänningen”, en novell om arbetarflickan Ester som drömmer om en vit, istället för svart brudklänning. Hon har sparat i årtal men av sitt goda hjärta använt sina pengar för att hjälpa andra. Nu överraskas hon av grannarna med en vit klänning. De kan då se:

den lilla fabriksarbeterskan, som tåligt burit prövningar och lindrat andras sorger – hur den älskliga drömflickan fördes fram i höstkvällen, under enkla människors välönskningar, till livets härligaste lycka.

I nästa nummer fortsätter Maria Sandel historien om Ester. I ”Födelsedagsgåvan” beskrivs hur hon och hennes man först inte får barn, men till slut, som en födelsedagsgåva, skall blir tre. Förutom att ge ett exempel på hur ett rätt beteende, solidaritet med dem som har det svårt, belönas

förmedlar berättelsen två ideologiskt intressanta ståndpunkter. Den heterosexuella relationen i äktenskapet och det gemensamma barnet framstår som livets viktigaste mål. När den vita klänningen får ersätta den i arbetartraditionen svarta syns en anpassning till ett borgerligt mönster som får en symbolisk innebörd.

Bland prosan i de första numren finns några starka texter som är översättningar. ”Roles” av Maxim Gorkij beskriver en prostituerad på ett medkännande sätt och en anonym rysk berättelse behandlar kvinnomisshandel (1905: 1, 2). Senare förekommer ett kapitel ur ”Den långa dagen”, enligt presentationen en sann historia berättad av en fabriksflicka i New York. Det är en realistisk historia som avviker genom sin beskrivning inifrån en arbetsplats (1907:4).

Inte så många äldre svenska författare medverkar. Det är tydligt att tonvikten ligger på moderna svenska skribenter och att Fredrik Ström banade väg för sina radikala kamrater i *Morgonbris*. Han står själv för presentationer av Leon Larsson och Henning von Melsted och texter av dem liksom av Ström själv förekommer en tid rikligt.²⁶⁰ I Hjalmar Söderbergs ”Sotarfrun” slår en gammal kvinna ihjäl en ung kvinna som ägnat sig åt förbjuden kärlek (1908:4). Algot Ruhe liksom Henning von Melsted medverkar med berättelser i naturalistisk stil där utsatta kvinnor går under och både gestalter och miljöer tillhör ett schablonförråd inom genren. Melsteds ”En moder” som publiceras i tre nummer (1909:6–8) är en berättelse där den olyckliga kvinnan efter sitt fall och före sin oundvikliga död hinner genomleva en rad grymheter. Där förekommer beskrivningar av lust och anonym sexualitet.

Till julen 1905 rekommenderar Ström en rad svenska manliga författare bland vilka Strindberg sätts i främsta rummet. Av kvinnliga svenska författare nämns endast Anna Maria Lenngren. Det är symptomatiskt att samtida kvinnliga författare är så gott som osynliga. Selma Lagerlöf nämns till exempel inte någonstans under dessa år då *Nils Holgerssons underbara resa* kom ut. Däremot tar Ström i sina jultips upp Harriet Beecher Stowe, Berta von Suttner och George Sand, den senare aktuell på Ljus förlag där hennes *Lucretia Floriani* publicerats som enkronasbok (1905:1).

Antalet berättelser skrivna av kvinnor ökar med tiden och det är då nya förmågor som publiceras. En sådan är Hulda Henricsson vars uppsatsmässiga nybörjarförsök tydligt visar att hon sympatiserar med Ellen Keys kärlekslära. I form av iakttagelser kommenterade Henricsson även aktuella ämnen, till exempel ”Storstrejk” (1909:10). Senare finns texter, som med större litterära ambitioner benämns noveller, till exempel ”Olycklig för sin egen skuld” (1910:7 och 9). På mycket enkelt språk berättas om en ung arbetarkvinna, Helga, som trots att hon älskar en annan gifter sig med en ingenjör och dör olycklig av lungshot. Den fattige man hon älskat vårdar hennes grav och berättelsen slutar med frågan: ”Huru länge skall det dröja tills människorna bliva självständiga, handla efter sin och ej andras instinkt? Ja, huru länge...?”

Julia Ström publicerade några berättelser, till exempel ”Kontorsproletariatet” som kan ses som en replik till Elin Wägners *Norrullsligan* (1910:7). Inom ramen för berättelsen om en kontorists torftiga tillvaro införs en diskussion om lönerna som hålls nere av flickor från bättre familjer som inte behöver försörja sig själva. Kontentan blir att kontorsproletärerna behöver organisera sig fackligt. Julia Ström tog 1909, efter Fredrik Ströms intensiva period av medarbetarskap, över initiativet i kampen mot smutslitteraturen ”dena giftdroppande hydra”. Hon kräver i samma anda som han: ”Upplys kvinnorna”.²⁶¹ Julia Ström kom till Stockholm från Halland samma dag somorstrejken avblåstes och kastade sig omedelbart in i kultur- och klasskampen. Hon blev senare redaktör för *Morgonbris* mellan 1916 och 1919.

Flera andra skribenter medverkar med enstaka berättelser, en del under eget namn, andra under signatur. Både innehåll och stilar är blandade. Här finns enstaka sentimentala texter som ”Den moderlöse” (1908:5) och Halvdan Borgs ”Sömmerskan” (1908:3). I fyra nummer löper en intresseväckande berättelse i föreningsmiljö, ”Den kärleken” av C. Nälengren (1909:10–1910:1). Den anges skriven ”För *Morgonbris*” och skildrar på ett enkelt språk några ungdomar som arrangerar fester för att samla in pengar till behövande kamrater. Den samhörighet de känner är så stark att de beslutar bilda en ”syskonring”. Den spricker snart men

den kvinnliga berättarens bror har mött en flicka och de har förälskat sig. Fästmän bryter dock med brodern för att enligt sina föräldrars önskemål förlova sig med en bättre bemedlad man. Brodern, som varit ett löfte i arbetarrörelsen, förlorar sin kraft och dör efter några år i lungdot. Sensmoralen här gör kärleken till en viktig kraft för ett framgångsrikt arbete för rörelsen. Unga kvinnor har där ett bidrag att ge – genom att välja rätt man. Vid ett tillfälle förekommer en dialog mot dryckenskap, ”I mormors tid och vår”, som skulle kunna uppföras vid möten (1910:4). Det är uppenbart bruksdramatik.

Nästan i varje nummer av *Morgonbris* de första åren finns en eller flera dikter. Bidrag av manliga diktare kända inom arbetarrörelsen var vanliga till exempel Karl Erik Forsslund, Leon Larsson, Karl Gustav Ossiannilsson, Ture Nerman. Under en period återfanns ett flertal dikter ur Fredrik Ströms *Mosaik*. Gustaf Fröding och Erik Axel Karlfeldt förekommer några gånger och det finns enstaka dikter av Verner von Heidenstam och Oscar Levertin. Efter några år finns nästan lika många bidrag av kvinnor. De flesta är numera okända eller pseudonymer som signalerar sådana. Endast ett fåtal översättningar förekommer.

Av Ebba Westberg och signaturen M-a finns berättande dikter i en sentimental stil som väddar till medkänsla med fallna systrar. De påminner mycket om de dikter som avsåg att väcka känslor i *Tidskrift för hemmet* under 1860- och 70-talet. Dikter av Lotten von Kræmer, som medverkade där, finns även i *Morgonbris*.

Hulda Henricsson som skrev prosa bidrar från 1909 flitigt även med dikter under några år. Det blir dikter till jul, nyår och andra betydelsefulla tillfällen. Storstrejken får henne att under titeln ”Hat” avsluta en dikt:

Hell! Ett hell för dig du hatets helga, klara eld!
 Må denna flamma som stämmer sinnet uti helgd
 Ej slockna, utan uti mitt bröst jämt brinna klar
 Tills i landet – **rätt** och **kärlek** överhanden tar.

Efter det att Ossiannilsson 1903 började använda sin penna för det socialdemokratiska ungdomsförbundet, bildade, enligt Axel Uhlén, kampdikter i hans stil skola inom arbetarrörelsen och han fick en rad efterföljare.²⁶² Det syns alltså i *Morgonbris* där det finns enstaka exempel på kvinnor som fick en chans att börja publicera sig. Det finns även exempel på nya texter skrivna till kända melodier. Det skrevs flera på melodin till "Arbetets söner". "Arbetarkvinnornas sång" av signaturen G–a publicerades i *Morgonbris* nummer 9 1909.

Arbetets döttrar sluten er alla,
 Till våra klubbar i syd och nord.
 Höjen vår fana, låt stridsropen skalla:
 Giv rätt åt oss kvinnor, ej blott uti ord.
 Ty vi må besinna
 Hur fåfängt det var
 För fåtalet vinna
 Vår rätt till försvar
 Mot seklers förtryck som var arbetarkvinna
 Fått tålmodigt lida, till men för vårt kön.
 Till kamp därför alla, då skola vi finna
 Att striden skall bringa oss segrarens lön.

Se hur fördomar hårdhänt har dragit,
 Gränsen för kvinnans naturliga rätt.
 Hjärtlöst har makten henne bedragit
 på varje strävan för människorätt.
 Men nu vi ej mera
 oss finna däri
 Kom låt oss bli flera
 och då skola vi
 nå framtill det härliga mål som vi spana
 i fjärran som giver oss bildning och ljus.

Sluten er under vår enighets fana
Och lycka och glädje skall bo i vårt hus.

I *Tidens sångbok*, som innehåller de versioner som kom att överleva, finns en annan text under titeln ”Arbetets kvinnor” av Ellen Svedberg. Den versionen ligger närmare Henrik Menanders original ”Arbetets söner” som skrevs 1885. Menander skrev 1902 även den svenska texten till ”Internationalen” och under 1900-talets första decennier kom de båda sångerna att förknippas med varsin gruppering inom arbetarrörelsen. Ibland förekom vid möten något av en tävling där reformisterna sjöng ”Arbetets söner” och revolutionärerna ”Internationalen”.²⁶³ Även de socialdemokratiska kvinnorna fick en sång, som kunde tävla med sånger direkt knutna till arbetarrörelsen, och det var ”Kvinnornas international”. Melodin var här ”The Mother’s International” och för den svenska texten, fritt efter originalet, stod Julia Ström. Förhållandet var här det motsatta. Internationalen var i detta fall en sång som vädjade till kvinnors känslor som mödrar och vars budskap innebar kvinnors enighet mot kriget. Det blir något som kan förena kvinnor över klassgränserna.

Över världen toner klinga.
Det är fredens morgonsång.
Hör hur röster hoppfullt bringa
bud om lyckans dag en gång.
Utav hat vi voro blinda
och av tomma segrars glans.
:/: Men av kärlek nu vi binda
Gyllenlövad segerkrans. :/:

Om den dag vi vilja drömma
då vår tid är ljus och fri
Mörka natten må vi glömma
när den en gång är förbi.
Små, små fötter trampa jorden

vid vår ömma starka hand.
:/: Sänk i barnasinnets orden
Livets bröd är Fredens land. :/:

Må vi denna sanning bringa
för en värld i toner ut
Orglar spela, klockor klinga
nu är onda tider slut.
Ty nu har vi nått varandra.
Ärlig vilja finner ord.
:/: Stjärnor lysa där vi vandra
Hand i hand runt om vår jord. :/:²⁶⁴

Signaturen MONA medverkar både med kampdikter och dikter av mer traditionellt snitt, till exempel vid jul och andra speciella tillfällen. Efter storstrejken publicerades ”Håll ut!” och man kan se att den flitiga signaturen även behärskar den tidstypiska diktgenren med dess formelartade uttryckssätt där det i detta fall kan antas att ”brodershanden” även står för kvinnornas insatser.

Skall då rätt och sanning aldrig segra,
Skall ljuset aldrig över mörkret rå?
Skall man alltid män'skorätt oss vägra,
Skall vårt framtidsland vi aldrig nå?

Se våra fiender, tyranniets skara,
Bak höga fästen kring sitt guld slå vakt.
Det guld, de rövat, girigt de försvara,
Vi skänka dem ett kallt, ett stolt förakt.

Ja, framåt måste vi, vi ge ej vika!
Räck brodershanden åt varann, håll ut
I stridens hetta! O, må ingen svika,

Och frihet, jämlikhet vi nå till slut.

Upp proletärer, släppen icke taget,
 Ännu är hoppet icke lagt på bår.
 Vad vi förlorat uti sista slaget
 vi ta det åter, segern skall bli vår!

Kvinnosyn och tendens

Anna Lindhagen var en av kvinnorna bakom initiativet att utge *Morgonbris*. Till det första numret hade hon fått ett bidrag av Ellen Key. I ett brev uttrycker Lindhagen sin tacksamhet över artikeln som hon betecknar som ”odödlig”. Hon är nöjd med den presentation av Key som också finns i numret, men skriver samtidigt att hon lidit mycket vid samarbetet i föreningen. Lindhagen medverkade själv i numret med en artikel om fostermödrar, ett ämne som redaktören Anna Sterky önskat få belyst.²⁶⁵

I den presentation av Key som Sterky gör kan man läsa in en viss reservation beträffande Keys budskap.²⁶⁶ Med en formulering, som ofta återkommer i sammanhang då man inte vill ta strid med Key, omnämns hon här som ”den varmhjärtade kvinnan” och hon sänds i detta fall ett tack för den insats hon gjort för ”vår sak”.

Key betonar i sin artikel att kvinnan måste visa mod i kampen för framtiden. Kvinnans ”säregna kraft”, som är ”ömsinnets”, behövs i den ideala framtid Key utmålar. Där skall alla stå bredvid varandra – inte emot. Alla skall få det bättre utan att någons villkor försämrats. Kulturens välsignelser antyds med uttrycket ”där alla en gång skola kunna lefva icke af bröd allenast!”

Anna Lindhagen skriver helt i Keys anda om fostermödrar. Som sådana kan kvinnor hitta en verksamhet som är lämplig för kvinnors natur där ”modersömheten” kommer till bruk både för ”det hela” och för ”individernas lycka”. Hon pekar även på den nytta som kvinnorna kan göra i politiken och skriver: ”I den sammanhållning till ömsesidig hjälp, som

är fackföreningsrörelsen, hafva kvinnorna fått det bästa utvidgade bruk för sin modersömhet.”

I ett senare nummer skriver signaturen Carmelis om ”Framtidens kvinna” i Keys anda. Carmelis uttrycker sig högstämt om behovet av skönhet.

Framtidens kvinna är framför allt konstnär, konstnär i formandet och skapandet och levandet av sitt eget liv. [...] Framtidens kvinna är skön, såväl lekamligt som andligt. Det är hennes plikt att vara skön, emedan endast det sköna är sanning, enär ju all utvecklings fattbara mål är skönhet. [...] Allt hos henne och omkring henne präglas av denna starka plikt till skönhet. Hon följer härvidlag inga bruk och modelagar utan lyder blott sin individuella ingivelse. Individualitet i allt utan raffinerad originalitet är hennes valspråk. [...] Framtidens kvinna dyrkar kärleken, och, då hon älskar är hon skönast. Men hon vet att skilja på kärlek och förälskelse och vet att spara sig, tills den stora kärleken kommer, som förenar sinnen rus med själarnas sympati. (1908:3)

Att idéer om fri kärlek oroat i leden kan man se av flera inlägg. I det andra numret i april 1905 svarar Branting på uppfattningen att socialismen är ”fiende till familjen”. Han efterlyser idéer som kan lösa familjen från den ”privatekonomiska tvångströjan”. Samtidigt lyckas han med konststycket att både hänvisa till och nedvärdera den borgerliga kvinnorörelsen:

Förvisso ana till exempel icke de intresserade bourgeoisie damerna i vårt svenska Fredrika Bremerförbund, att de midt i sin ofta fördomsfulla sippnet äro de omedvetna medarbeterskorna till att förbereda framtidens socialistiska nyordning på familjens och äktenskapets fält.

Några år senare tar signaturen ”-n.” tydligt avstånd från dem som bedriver propaganda för den fria kärleken som avslöjas som ”en alltigenom brottslig och ansvarslös handling” som tyvärr ger sken av att den skulle

vara socialismens. ”Den fria kärleken blir under sin tillämpning något ruskigt och rått, ett riktigt hundliv, ett medel för mannen att under oinskränkt frihet sänka kvinnan i eländets tyranni.” Samvetsäktenskapen bör dock skiljas från detta men kan även de utnyttjas av männen. Skribenten har problem med Ellen Keys ställningstaganden, men kan möjligtvis gå med på argumentet att om många ingick samvetsäktenskap så skulle det driva fram en ny lagstiftning.²⁶⁷

En annan kontroversiell fråga inom den tidiga arbetarrörelsen var synen på religion. Även här introducerade Fredrik Ström en radikal linje då han ville byta ut läsning av religiös uppbyggelselitteratur mot modern skönlitteratur. De flesta som tar upp religionsfrågan i spalterna misstror prästernas inflytande över kvinnorna. En konstruktiv inställning till frågan har Signe Garling-Palmér som anser att ceremonierna har en central roll i alla religioner. Hon skriver:

Kunde vi lyckas ersätta de kristliga bruken med andra som knöte sig till *den mänskliga solidariteten* skulle vi ha gjort ett gott steg fram mot den sociala frigörelsens blånande fjärran.²⁶⁸

Även Julia Ström går till hårt angrepp mot kristendomen. Inlägget kom direkt efter storstrejken och Ström anser att många kvinnors motstånd mot männens organisering berott på prästerna vilkas mörka makt har ”omtöcknat och fördummat” många kvinnor. Inlägget präglas av förakt för oliktankande kvinnor som hon anser ”stannat efter mannen i den andliga växten”.²⁶⁹ Redaktionen måste ha förstått att detta kunde väcka uppseende och inbjöd till diskussion där några andra mer försiktiga röster hördes. Anna Gunnarsson menade till exempel att en levande religion behövs. Om tron förlorat sin kraft så borde man ta den tillbaka.²⁷⁰

Den ideala kollektiva identiteten kvinna som kan skönjas i litteraturen som publiceras och förs fram i *Morgonbris* under dess första år är traditionell. Även om det finns svaga motströmmar så dominerar i fiktionsmaterialet Keyinspirerade idéer om att kvinnor bör verka genom sin ”säregna

kraft”, som är ”ömsinnets”. Kvinnornas ”modersömhet” lämpar sig för omsorger om de män som kämpar för saken. I flera berättelser syns hur viktigt det är att inte lämna en man som är aktiv i rörelsen. Det leder till hans eller hennes undergång. Men på samma gång som kvinnan inte skall överge klasskämpen för en annan man förutsätts att det är för honom hon hyser den rätta känslan. Familjeliv och barn idealiseras i Maria Sandels bidrag. De översättningar som finns särskilt i de tidiga numren avviker på ett positivt sätt genom att skildra utsatta och arbetande kvinnor med medkänsla och respekt.

Den moderna litteratur av manliga författare som förekommer återspeglar deras ambivalenta kvinnosyn. Där finns mer av negativa kvinnoporträtt än av ideala, som hade kunnat fungera identitetsstärkande. När gamla kvinno­schabloner kombinerades med den oro tiden skapade hos unga skrivande män bör deras kvinnobilder inte hjälpt till att forma en stark kollektiv identitet för en ny arbetarkvinna. Att unga manliga författare fick en så stark ställning då tidskriften startade hade troligtvis flera orsaker. För det första ställde de sina krafter och sina texter till förfogande. Att de gjorde det berodde sannolikt på att de ingick i nätverk kring arbetarrörelsens radikala falang. I tidskriften fick de chans att publicera sig och nå en ny publik. De kvinnliga författare som skulle ha kunnat bidra fick troligtvis ingen förfrågan. Den närmast totala frånvaron av samtida svenska kvinnliga författare är anmärkningsvärd. Brantings sätt att karaktärisera Fredrika-Bremer-förbundets damer som fördomsfullt sippa kan tas som ett exempel på en strategi att avvärja närmare kontakt med den borgerliga kvinnorörelsen.

Flera borgerliga kvinnor, som ställde sig till förfogande för en ny emancipationsrörelse för arbetarkvinnorna, var, liksom de unga männen, radikaler på vänsterkanten. De var även, liksom Ellen Key, extrema individualister. Jag skall porträttera två kvinnor som på olika sätt engagerade sig för arbetarkvinnorna och litteraturen. Den ena är Frida Stéenhoff som lyfts fram av kvinnohistoriker under 1980- och 90-talen. Christina Carlsson Wetterberg framhåller att hennes feminism skilde sig från Ellen Keys då hon tog avstånd från dennas syn på könen som artskilda. Carls-

son Wetterberg betonar, förutom Stéenhoffs socialistiska inriktning, hennes antireligiösa ståndpunkt, liksom äktenskapskritiken och synen på sexualiteten som det som skilde henne från den borgerliga kvinnorörelsen.²⁷¹ Däremot saknas en granskning av hennes människosyn. Jag anser att den bild som givits av Frida Stéenhoff kommit att bidra till en mörkläggning av den exkluderande människosyn många radikaler omfattade. I min presentation av henne här gör jag en alternativ tolkning för att ge utrymme åt nya frågor kring hur den nya arbetarkvinnan skapades. Den andra är en praktiker, Maria Larsen, som på rekommendation från Ellen Key blev ”biblioteksljus”.

Frida Stéenhoff

I *Morgonbris* medverkade Frida Stéenhoff tidigt med ett ”Feministiskt kåseri om kvinnans rösträtt” (1905:1). Hon var en av deltagarna i ”Radikala klubben” i Stockholm, där bland övriga medlemmar kan nämnas syskonen Carl och Anna Lindhagen, Hinke Bergegren och Anton Nyström, Hilda Sachs och grundaren Sigurd Dahlbäck. Det var en grupp intellektuella som på olika sätt påverkade arbetarrörelsen trots att de alla omfattade en mer eller mindre extrem individualism. Den modernitet man stod för innebar att vetenskapen tillmättes största betydelse för den utveckling av land och folk man ville verka för.

Hos Frida Stéenhoff finns ett elitistiskt evolutionstänkande både i hennes politiska pamfletter och i litterära verk. Liksom hos Ellen Key har denna form av vetenskap en så grundläggande betydelse för de framtids-samhällen och människor Stéenhoff vill frammana att jag inte anser att det är något som går att bortse ifrån. Hos Stéenhoff syns liksom hos Key även en avsikt att skriva om historien om kvinnoemancipationen och att ersätta, som de anser, förlegade ideal med nya. Det är Stéenhoff som lanserar ordet feminism i Sverige 1903. Det sker i skriften *Feminismens moral*. Där använder hon ett utvecklingstänkande även på kvinnorörelsen:

Feminism är det samma som kvinnofrigörelse, kvinnorörelse, kvinnoemancipation; men jag föredrar att använda ordet feminism, därför att det är det namn, som antagits öfver hela den bildade världen för att betona rörelsens senare och modärnare stadium, till skillnad från mera föråldrade ståndpunkter.

Kvinnorörelsen har nämligen som alla andra rörelser sina hvarandra följande utvecklingskedan.²⁷²

Stéenhoff kritiserar sedan, liksom Key under Ibsenstriden, den etablerade kvinnorörelsen på ett onyanserat sätt. Hon betonar en olikhet i moralsyn: ”I synnerhet på moralens område har man svängt som fält-tecken längesedan förbrukade åsikter, som mer tjänat att öka det servilt kvinnliga än att utveckla det stolt och friboet mänskliga” (s. 5). När hon målar upp den emancipation hon tar avstånd från blir bilden mycket märklig: ”Från att ha varit en kvinnornas strid *mot* männen är den nu en strid *med* männen mot andra kvinnor och män. Den är icke längre en strid mellan *kön*. Icke heller mellan *klasser*. Det är en strid mellan *själar*” (s. 6). Som framgått var ju till exempel Adlersparre alltid noga med att ha med män i organisationen så den markering som Stéenhoff gör här kan inte förstås annat som ett sätt att lugna eventuellt oroliga män och samtidigt skapa en vrångbild av kvinnorna hon utmanade. Men det finns ytterligare en aspekt av förklaringen, nämligen att det handlar om utvalda ”själar” som höjer sig över en efterbliven massa, till exempel de gamla kvinnokämparna. Frida Stéenhoff argumenterar sedan mot sådana som inte tror att feminismen har en moral. Hon anser att feminismens moral är ”renare och vackrare” därför att den ”sökt nå höjden af mänsklighetens hittills nådda andliga utveckling” och ”spetsen af den nutida kulturen”. ”Därför utgör den en revolt mot allt det efterlämnade, kvarblivna, urvuxna, som af människoeliten är förkastadt, men ännu härskar genom massan” (s. 10).

Frida Stéenhoff utgav året före dessa preciseringar av feminismen även ett explicit inlägg i litterär form i frågan om kvinnorörelsens inriktning. Det skedde i en pjäs som även omarbetades till roman. Titeln *Det heliga arvet*, syftar på huvudpersonen Marias andliga arv efter sin tidigt av-

lidna mor som varit en "hängiven kvinnosakskvinna".²⁷³ Maria gifter sig efter konventionen men blir besviken då hon inte får barn. När hon återsett en ungdomskärlek börjar hon drömma om honom och känna en "hudens antipati" mot sin man. Nu gäller det för hjältinnan att själv välja sanningen. Hon förenas med sin ungdomskärlek och det beskrivs i närmast religiösa vändningar som ett "det helas mysterium", som en upplevelse av "alltets urcentrum" (s. 77). När Maria blir gravid beslutar hon sig för att följa den nya mannen. Hon får då "kontakt" med sin mor och känner att hon, på sitt sätt, nu gör något för framtiden.

Tyst ... Tyst ... Vet du, jag har lidit i många år af min egen uselhet. Men nu börjar jag till och med kunna tänka på min mor utan samvetsqual. Det har jag inte kunnat förut. Du anar inte, hvilken upphöjd natur mamma var. Hon lefde inte bara för sig och sitt. Hon hade storslagna, allmänna intressen. Hon längtade efter alltings förbättring och satte in sin lifskraft i utvecklingen. 'Fortsätt mitt verk', var hennes sista ord till mig ... Men jag har inte fortsatt hennes verk. Jag har ingenting gjort. Nu känner jag ändå, som om jag vore på väg att bli en ny människa. Kärlek är ju en del af utvecklingen? Den höjer och förädlar, inte sant? Den minskar disharmonien i världen ... Jag önskar att mamma kunde se mig nu ... se att jag inte är så andligen liflös, som hon nog alltid måste tyckt. Stackars mamma! (s. 95)

Driven av krafter från "alltets urcentrum" kan hon alltså bli en ny och sann människa. En passiv kvinnlighet ges här en aktiv innebörd och en förening med biologiskt sett rätt man blir hennes bidrag till framtiden. När denna instinktstyrda förening ställs samman med den medvetna kvinna som den äldre kvinnorörelsen förstod som den sanna kvinnan blir det totalt motsägelsefullt och måste ses som en ren innehållslig manipulering.

På grund av omständigheterna tvingas Maria och en annan kvinna i en parallellhandling att gå tillbaka till äktenskapet där de inte kan vara sanna. I slutet förklarar hon sig:

Minns du hvad jag kallade mitt 'heliga arf?' [...]

Hur kunde min mor vara så blind för verkligheten? Hon och hennes meningsfränder ... hur tänkte de sig friheten? Och hur vågade de sätta upp ett program för andra att utföra? [...]

De ville, att man skulle vara sann.

[...] Det heliga arfvet var ärligt menat. Mammans testamente var inte ett skämt. Men det blef ett hån. En kvinna kan inte vara sann. Hon kan inte växa till fri och ädel mänsklighet. Hon har ingen egen grund att växa på. (s. 146)

En sista omtolkning och provokation mot de borgliga emancipationsföretädarna som lutade sig mot en kristen människosyn finns i avslutningen då den heliga familjen, inte utan poäng, avslöjas som ett resonemangsparti:

Det var en gång en man, som kallade sig och sin älskade och deras barn för den heliga familjen. Han glömde ... att Maria gifte sig med Josef ... för att få Jesus försörjd. (s. 147)

En intertextuell hänvisning kan finnas i beskrivningen av dem som i romanen omfattar äldre värderingar men saknar ”kultur”. Det kan vara en replik till Selma Lagerlöfs nationella epos *Jerusalem* och de stabila Ingmarsönerna som där har huvudrollen.

De hörde till en landtmannasläkt med ganska mycken intelligens och föga kultur. Därom vittnade äfven deras klumpiga kroppar och oharmoniska ansikten i förening med kloka, kalla ögon och en viss lätthet att tala. (s. 4)

Att tillmäta det yttre vikt var ett framträdande drag i tidens biologism och rastänkande och när Selma Lagerlöf gjorde sina hjältar, både män och kvinnor i Ingmarssläkten, fumliga, långsamma och fula utgjorde det

en tydlig kontrast till den betoning av vackra kroppar som förekom i tiden. Lagerlöf skapar respekt för en inre moralisk resning som inte är kopplad till yttre skönhet.

I senare verk av Frida Stéenhoff ökas inslagen av de tendenser som här dragits fram. En extrem individualism framhävs dessutom. I *Det nya folket* från 1910 målas den ena tavlan efter den andra upp för att visa ”önskningsarnas förlovade land” – ett nytt samhälle. De skeptiska menar att det inte kan bli tal om ett nytt samhälle, därtill behövs nya människor. Det leder till kuggfrågan: Vilket kom först hönan eller ägget, Stéenhoff anser att ”Den individuella friheten är mänsklighetens dyrbaraste egendom. Utan den skulle forskningen varit en omöjlighet och sanningssökandet okänt”. Under rubriken ”Klassbildning genom degeneration” finns ett arvsbiologiskt tänkande:

Det nya folket blir ingen verklighet så länge de mindrevärdiga och defekta lever kvar och nya skaror av deras art ständigt tillstöter. En mängd dåligt människomaterial är i cirkulation och släktet tenderar till ytterligare försämring.

De tusentals undermåliga individerna är en tung och sorglig börda för samhället. De är som död vikt, en oförfärdlig tross av odågor att släpa på, ett kompakt motstånd mot allt reformarbete, allt framåtskridande. De kan aldrig vara med om att av samhället göra ett gott samfund, därför att deras själ är omtöcknad och slö. De fattar inte det sköna, det rätta, det som höjer mänskligheten och för den framåt. Även om de inte är direkt sinnesslöa har de ändå för litet begåvning för att kunna gripas av en tanke, som rör allmänt väl. De hindrar nydaningen i samhället, därför att de inte kan samla sig om ideella mål. (s. 13f)

Frida Stéenhoffs särartstänkande uttrycks här betydligt klarare än Keys likartade idéer på 1890-talet som då gav upphov till de debatter mot hennes människosyn som Eva Fryxell inledde.

Godheten i ny tappning

I avslutningen av *Det nya folket* blir det nya samhället och kulturen som är dess kärna något som kan komma att kräva offer. Stéenhoff anser att det behövs en gemensamhetskänsla och en uppbyggande ande så stark, att individen vill göra sitt bästa för alla, och alla göra det bästa de förmår för individen:

striden för sanningen bär med sig en egen, lyckliggörande tillfredsställelse. Det goda för det godas skull – utan någon personlig vinst – kan tyckas vara en fras för fantaster och dårar, men underligt nog dras människohjärtat oemotståndligt mot denna abstraktion och den förefaller i djupare, ensligare stunder som det enda verkliga, det enda värdefulla, den strålande stjärna, som själens blick vill kvarhålla i en värld av mörkaste kaos.²⁷⁴

Sanningen och det goda får i denna text en ny innebörd. En ny användning av centrala begrepp kännetecknade Ellen Keys inlägg i debatterna mellan kvinnor under 1890-talet. Även för Stéenhoff handlar det med Kosellecks uttryckssätt om en ”framstegets framtid” som nalkas med stor hastighet. När samtiden framställs som ett mörkt kaos utgör den ett hot som kräver offer samtidigt som framtiden blir något att leva och dö för. Användningen hos Stéenhoff förs ytterligare vidare. Sanning och godhet blir ”abstraktioner” utan angivet innehåll och ledstjärnor i kaos. Gemensamt för Stéenhoff och Key blir att de båda successivt tenderar att uppmana mer till offer än njutning och självhävdelse.

Maria Larsen

Maria Larsen kallade Ellen Key för sin andliga mor. Larsen är något i historieskrivningen så ovanligt som en kvinnlig praktiker. Hennes engagemang för arbetarkvinnorna och hennes arbete inom folkbildningen skall därför tecknas här. I sina brev uttryckte Larsen en passionerad beundran

för Key. Den och tonfallet i breven kan jämföras med Fredrik Ströms, men till skillnad från honom blev hon Key trogen hela livet.

Larsen hade författardrömmar men måste försörja sig och Key ordnade då arbete i Göteborg vid en av Sveriges två första folkbiblioteksfilialer som öppnades i staden 1902. Hon uppmuntrade Larsens engagemang som ”biblioteksljus”:

Kära Maria, hvad jag är glad att du kommit på din rätta plats! Slopat diktartanken – som jag gjorde 10 år tidigare än du! – och utbilda dig i det du har: essay-begåfning. Bliv så dubbelt verksam i bokspridandes kulturuppgift: som biblioteksljus ett kritiskt ljus för de famlandes fötter!²⁷⁵

Maria Larsen kom från en borgerlig familj som råkade i obestånd. När hon började följa Keys föreläsningar vid arbetarinstitutet i Stockholm fick hon den litteraturkunskap hon senare använde i sitt arbete. Larsen skriver:

Jag var tjugu år när jag kom till dig. Af svensk litteratur kände jag till Runebergs Fänrik Ståls sägner, som vi läste i skolan och för öfvrigt ”läseboken”. När jag nu ser mitt bokskåp, Ellen, och ser Shakespeare, Ibsen, Goethe, Ellen Key, och lite af Nietzsche, Almqvist, några arbeten af Strindberg, Fröding, Ernst Josephson, då förstår du hvad dessa tio år varit rika på utveckling och äfven arbete för mig. Förstår du mig nu, när jag är färdig, att jag först nu är färdig att bjuda en allmänhet något af värde.²⁷⁶

Larsen försökte på sin fritid på olika sätt att verka för Ellen Keys idéer. Hon skrev recensioner i *Ny Tid* och hon startade ”Göteborgs folkhem”. I Folkhemmet kunde arbetarungdom samlas kring föreläsningar och nationella seder, allt i en hemtrevlig miljö präglad av enkel skönhet. När detta folkhem beskrivs i en entusiastisk artikel av författaren Anna Lenah Elgström framgår det rituella draget vid skapande av nationella symbo-

ler. Man samlas kring hemstöpta ljus och lussekatter och det är främst stämningen Elgström betonar. Känslor av gemenskap i samband med nationella högtider var viktigt vid träffarna i Tolfterna och de iscensättningar som då gjordes upprepades alltså här av Larsen som under sina Stockholmsår deltagit i Tolfternas möten.

Maria Larsen engagerade sig i flera aktiviteter som riktade sig till arbetarkvinnor. Där fick hon ett utrymme hon inte hade i sitt arbete där en akademiskt utbildad liberal man, Lars Wåhlin, styrde verksamheten. Till Ellen Key skriver hon 1904: ”Mina museumbesök med arbeterskorna ha lyckats mycket väl – jag tiger icke och de äro intresserade och tack samma.”²⁷⁷ Därefter följde även andra arrangemang:

På nyåret börjar jag litteraturafnarna i Kvinnoklubben. Jag börjar med Geijer och Tegnér och fru Ugland har lofvat att taga de samtida norska diktarna. En kör på fem a sex medlemmar skall sjunga några af de dikter, som äro satta till musik, någon skall deklamera och åtföljes detta af ett kort helst kåserande föredrag.²⁷⁸

Som jag beskrivit det i *Männens bibliotek – en kvinnosak* erbjöds kvinnor i folkbildande verksamhet en arena som jag kallat ett inre sekulariserat missionsprojekt.²⁷⁹

Ellen Key höll länge Maria Larsens dyrkan på sparlåga men bröt inte kontakten utan utnyttjade Larsen för diverse tjänster. Larsen sände klipp ur tidningar de år Key vistades utomlands och hjälpte senare till att ställa i ordning biblioteket på Strand. Maria Larsen själv började efter en nära relation till en väninna alltmer närma sig en identitet som homosexuell. I ett brev så sent som 1918 vågar hon äntligen beröra ämnet. Key blir då upprörd över att Larsen kunnat jämföra deras känslor med de mellan en man och kvinna. Hon skriver:

Jag talade med Lisa, min bästa vän, och jag antydde en djupare historia, som jag ej anförtrott ens mina nära vänner. Du säger

att jag skulle sagt att det var en man: hur kunde jag drömma om att du ej förstod att något livsingripande livsödande kunde vara något annat!! Nej du var till det yttersta omöjlig att förstå. [...] Du som jag hör till dem som livet inte menat till personlig lycka.²⁸⁰

Larsen omfattade troget Keys idéer hela livet. Efter sin pensionering arbetade hon på en biografi över Key. Hon önskade förklara delar av Keys ”lära” som hon ansåg ha missförstått. Det blev ingen stor bok men en mindre skrift där hon gick längre än Key. I *Matriarkatet. En ny äktenskapsform* blir kvinnan den primära familjebildaren.

Maria Larsen var medveten om att hon inte smälte in bland de socialdemokratiska kvinnorna, de fann henne för ”agitatorisk” skriver hon en gång.²⁸¹ Men i ett enbart kvinnligt sammanhang, särskilt bland arbetarkvinnorna, kunde hon göra sig hörd. Där fanns få kvinnor som vågade tala offentligt och Larsens litteratur- och kulturprogram i Kvinnoklubben innebar att hon som kvinna i det avseendet kunde verka som en förebild. På foton av deltagare och grupper i Folkhemmet syns att en stor del av de närvarande är kvinnor. Maria Larsen är med sin, trots penningbekymmer, borgerliga bakgrund en främmande fågel bland arbetarkvinnorna och den problematik som här aktualiseras var knappast unik.

KVINNOBILDNING OCH ASSIMILATION

När liberala män engagerade sig för sina arbetande bröder formuleras det som en självklarhet i deras program att de önskade forma arbetarna till jämlikar. Att de då utgick från sig själva som modell för hur en ideal man och människa skulle se ut förefaller ha varit något relativt oproblemiskt. Någon lika självklar utgångspunkt fanns inte för de kvinnor som engagerade sig för att forma folket och särskilt dess kvinnor. Hur den nya kvinnan skulle se ut stod det strid om mellan borgerliga kvinnor. Men en utgångspunkt är densamma för dem som för de borgerliga män som

engagerade sig för arbetarna. De ville forma dem efter sina egna ideal. Det kunde vara ideal grundade i en tro, någon form av vetande, en ideologi eller utopi. Ett engagemang för andra måste även belysas som något som påverkade personens egen identitet och karriär. Här skall strategierna några kvinnor använde för litteraturspridning till folket, diskuteras. Även hur de förhöll sig till rörelser, organisationer och institutioner vägs in då litteratursynen preciseras.

Rörelser och tankekollektiv

Per Wästberg har beskrivit männen runt Axel Hirsch som ett individualismens tankekollektiv. De kvinnor som syntes i spalterna och uttalade sig om litteratur i *Folkbiblioteksbladet* hade borgerlig bakgrund och en individualistisk grundsyn. För kvinnorna som i Keys anda verkade i folkbildningen var en stark individualism en gemensam utgångspunkt. Ellen Key var principiellt motståndare till tanken att tillhöra ett kollektiv. Men hennes föreställningar om en unik individualitet – som såg olika ut för män och kvinnor – kan betecknas som något av ett tankekollektiv. Kvinnor borde utvecklas inom sina specifika områden och utifrån den kvinnoynen verkade till exempel Maria Larsen och Anna Lindhagen inom folkbildning och arbetarrörelse. Keys förkunnelse fick attraktionskraft genom sin starkt utopiska kvalitet. Samtidigt hade kvinnoynen i grunden stora likheter med det maternalitetstänkande som finns hos Cecilia Bååth-Holmberg. Även om Key och Bååth-Holmberg stod mot varandra i diskussioner om Eros plats i kvinnors liv, så ansåg båda två att mäns och kvinnors funktioner i samhället var olika. Kvinnors känslor och empati skulle balansera männens förnuft och egoism.

Wästberg jämför idéerna som de ledande männen i folkbildningen delade med ”fattigvårdsfolket”. Gemensamt för ”fattigvårdsfolket” var att de vände sig mot en kravlös fattigvård. Istället förordade man hjälp till självhjälp, bistånd och fostran, och förväntade sig skötsamhet och arbetsvilja. Om man prövar beteckningen kulturvårdsfolket och definierar det på ett likartat sätt skulle det kunna stå för en smakfostran där man vände sig mot en kravlös läsning, förordade studier för att utveckla lit-

teratursmaken och hänvisade till en kanon av stor litteratur.

När Maria Larsen beskriver inflytandet Ellen Key haft för urvalet böcker i hennes bokskåp räknar hon alltså upp: Shakespeare, Ibsen, Goethe, Almqvist, Fröding, Ernst Josephson och några verk av Nietzsche och Strindberg. Här är valet av stora män knappt kontroversiellt men naturligtvis gör Key sin egen tolkning av dem så att de kan passa in i hennes idévärld. Hur det kunde gå till har jag beskrivit i samband med Ibsenfejden. Vad gäller smakfostran är Keys sätt att betona stora författare symptomatiskt. Det pågick en kamp om hur ett fåtal författare skall tolkas. En annan del av smakfostran där särskilt Cecilia Bååth-Holmberg engagerade sig är kampen mot smutslitteraturen. Där handlade det om vem som starkast kunde fördöma den dåliga litteraturen. Här syns två typer av smakfostran som hårdras av de kvinnor som profilerar sig inom folkbildningen. Kvinnor, som ju hade en marginell position inom samhällets övriga institutioner, intar extrema positioner då en ny nisch öppnas för deras agerande. Det gör dem synliga, de gör sig ett namn och det blir ett sätt att nå individuell framgång. Strategin vill jag beteckna som ett exempel på assimilation och en väg att få en egen plats i offentligheten. Man kan även uttrycka det som att kvinnor visar sig ”bäst i klassen” på det som redan står i läroboken.

Jag vill sätta dessa olika assimilationsstrategier mot Sophie Adlersparres och Alma Cleves försök tidigare att diskutera grunderna för värdering av litteratur, liksom Eva Fryxells könskritiska granskning av innehållet i skönlitteraturen. Då handlade det om att förändra. Om det är så att strategier för assimilation ökar kring 1900 kan en orsak vara den partipolitiserings som sker i samhället i stort. När Anna Lindhagen så småningom anslöt sig till det socialdemokratiska partiet var det ett avsteg från Keys ideal att inte ansluta sig till något kollektiv, men det gav samtidigt Lindhagen en möjlighet att få en plattform och fortsätta sitt engagemang för Keys kvinnoosyn. När kvinnor gick in i organisationer och partier där män dominerade ledde det till lojalitets- och identitetskonflikter. Det kommer inte minst Anna Lindhagens agerande att visa i nästa kapitel. Anna Lindhagen stärktes i sin opposition inom Folkbildningsförbundet

av en anknytning till två tidsströmningar, dels kvinnorörelsen och dels arbetarrörelsen. Anna Lindhagen hade i förhållande till sina bröder ett enormt handikapp vad gällde självförtroende men hon fick kraft av att hon såg sig som kämpe för något nytt. När hon gör sin röst hörd och hur hon bemöts av männen inom folkbildningen bör förstås i relation till hennes kontakt med både kvinnorörelse och arbetarrörelse.

Lindhagen var utan tvekan viktig för att föra fram Key då kvinnor inom socialdemokratien började utge sin första egna publikation, *Morgonbris*. Även Maria Larsen bidrog genom att trycka på och publicera artiklar om Key i *Fram* och *Ny Tid*.²⁸² Både Lindhagen och Larsen verkade för Keys idéer inom arbetarrörelsens organisationer och det var då främst inom kvinnoklubbarna de fick utrymme. I övrigt var de områden där kvinnor kunde få en stark ställning begränsade. Lindhagen har, om hon alls blivit ihågkommen, setts som pionjär för koloniträdgårdar och barnavårdsfrågor. En kvinna som verkade för "Skönheten" och barnen höll sig inom den rådande genusordningen.

Den kvinnlighet som representeras i litteraturen i *Morgonbris* första årgångar är inte i grunden förändrande. I sin entusiasm för naturenliga arbetsområden använde varken Lindhagen eller de nya skribenterna sin penna på ett sätt som utmanade genusordningen. Den självhävdelse, som Key tidigare predikat, betonas mindre än att offra sig för saken genom kärlek till rätt man.

Marginalitet och strategier

Åren kring sekelskiftet 1900 innebar inte bara en reell chans till emancipation för borgerlighetens kvinnor utan även för andra grupper. För att teoretiskt få en replikpunkt i annan forskning kommer jag att jämföra de strategier kvinnor kunde välja med strategier judiska män valde för att ta plats inom kulturen som arena. Jonathan Freedman ger i *The Temple of Culture* exempel på hur man inom ett nytt fält, judiska kulturstudier, belyser och försöker förstå hur judar kunde skapa och förhandla sig

till positioner. Freedman kallar en framgångsrik strategi ”assimilation-genom-kultur”. Den kulturella arenan var under slutet av 1800-talet ett viktigt fält för social kamp. Den kultur som öppnades med medelklassen erbjöd ett nytt utrymme – judar var först in på fältet. Flera valde att profilera sig genom att idealisera högkulturen.²⁸³ Ellen Key och andra personer som agerade inom tidig svensk folkbildnings kulturella och litterära område använde sig framgångsrikt av denna strategi. I min senare framställning av fler aktörer inom vänstern aktualiseras strategin igen. De två personer av judisk börd som figurerat inom folkbildningen väljer andra strategier, som jag något skall beröra.

Axel Hirsch väljer välgörenhet eller filantropi som en plattform att agera utifrån. Per Wästberg anser att Hirsch först och främst kände sig som medborgare i den västerländska kulturkretsen och tjänare av det fria sanningssökandet, därefter som svensk och i sista hand som jude. Hirsch var motståndare till sionistiska riktningar och ville dra en tydlig gräns mellan dem och ”de judiska svenskarna”. När Wästberg skall knyta samman sitt porträtt av Hirsch lyfter han fram två aspekter som jag vill betona. Det handlar om bristande självförtroende och en självklar värdegemenskap.²⁸⁴ Det senare var en värdegemenskap som före första världskriget utgjordes av en gemensam borgerlig bildningskultur. Wästberg uttrycker det som att på ”expresstågen från London och Berlin till Trieste och Athen läste samma människor samma böcker.”²⁸⁵ Efter kriget slogs denna bildningsgemenskap sönder men kunde leva kvar i vissa konstellationer. Det syns till exempel vid de herrmiddagar Hirsch tyckte om att ordna. Wästberg skriver: ”Kring bordet satt en samlingsregering av mestadels äldre herrar med olika uppfattningar – de var exempel på de aktiva medborgare som är demokratins energikälla.”²⁸⁶ Tilläggs kan att den värdegemenskapen byggde på det oproblematiserade privilegierandet av en norm för maskulinitet. Det var den identitet som Hirsch assimilerades till.

Utifrån sin marginella position går Axel Hirsch inte in offensivt i sitt nya sammanhang. Han anpassar sig till den manliga värdegemenskap som dominerar i de kretsar han ingår i. Men hans praktik som litteratur-

förmedlare präglas av en stor lyhördhet. Den demokratisering av litteraturen han förespråkade innebar en noggrann granskning av innehållet. Lämpligt som objekt för identifikation för de många var sådant som bars av framtidstro för landet och inte ”en blaserad och skeptisk överklassklicks litterära kost”.

Gerda Meyersons bildningsprojekt för arbetarkvinnor har undersökts av Paulina Ljunggren Suokas. Hon relaterar det till den typ av forskning om 1800-talets kvinnliga filantropi som länge varit vanlig. Med denna forskning förstår hon syftet som att dämpa social oro. Genom att överbrygga klassmotsättningarna befastes en rådande ordning. Hon diskuterar i anslutning till Kerstin Norlander, som undersökt en likartad verksamhet inom KFUK, hur idealet för kvinnlighet som odlades i dessa föreningar inte utmanade, utan snarare beäste den rådande genusordningen.²⁸⁷ Som framgått av Mathilda Roos engagemang fanns strömningar inom KFUK som mer kan ses som förändrade även om ramen var kristen. Meyersons ställningstagande kan vara värt en ökad problematisering.

Gerda Meyersons verksamhet för de sämre ställda var samma strategi som hennes kusin Axel Hirsch använde för att få plats i en ny gemenskap. Men Meyerson gav sig in i ett sammanhang där kvinnor dominerade. Där drevs många av ett kristet engagemang och hennes assimilationsstrategi innebar att hon aktivt argumenterade för kristendomen.²⁸⁸ Bland kristna kvinnor fanns som framgått olika modeller för en ny identitet. Meyerson går inte in offensivt för att förändra den rådande genusordningen. Hon delade inte Ellen Keys Eroskult. Inte heller Cecilia Bååth-Holmbergs jakt på smutslitteratur föll Meyerson i smaken även om hon engagerade sig i projektet. Hennes egen roman *Port-Stina* är ett porträtt av en enkel kvinna som andas stor inlevelse och medvetenhet om hur klassamhället fungerade.

I de frivilliga organisationer, ”fattigvårdsfolket”, som hon var med och samordnade drevs projekten av kvinnor. Men den nya samordningen innebar inte att kvinnor med erfarenhet av välgörenhetsarbete vid en senare professionalisering intog de översta maktpositionerna. Ett samspel

finns här mellan institutionalisering och en maskulinisering.²⁸⁹

Gemensamt för alla dessa folkbildare som på olika vis kom in från marginalen är att de förlorade inflytande då organisationerna professionaliserades. Akademiskt utbildade män tar över de stora biblioteken och sammanslutningen Sveriges allmänna biblioteksörening. Inom det sociala får staten och nya, utbildade tjänstemän makten. En nisch öppnades med folkbildningen. De som ansluter sig får först en plats, sen slår manligt dominerade maktstrukturer till. Den i grunden traditionella kvinno-syn som präglat alla de kvinnor som porträtterats inom folkbildning och arbetarrörelse var förmodligen en förutsättning för att överhuvudtaget kunna ingå i dessa mansdominerade organisationer.

Bland kvinnor som inte aktivt gick in i de nya rörelserna fanns ett fortsatt starkt intresse för diskussioner om kvinnobilder i samtidslitteraturen. Hösten 1909 utbröt en debatt där många olika kvinnopolitiska positioner fanns representerade. Den debatten är särskilt intressant eftersom en kvinna med radikal högerposition då framförde sin historieskrivning om den nya kvinnan i litteraturen.